

821.161.2

Г61

Сава Голованівський

Часопис

Сава Голованівський

Час Опіс

107246

Побут.
Мораль.
Мистецтво

НАУЧНА БІБЛІОТЕКА
Киевского Ордена Ленина
Политэкономического Института

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК КИЇВ — 1968

ПЕРЕВІРЕНО 04 КВІ 2018

Основу книги Сави Голованівського «Часопис» становлять гострі статті на актуальні теми сучасності. Деякі з цих статей публікувалися в книзі «Это касается всех». Книга мала значний успіх і протягом одного року була видана двічі масовими тиражами

Українське видання значно розширене порівняно з російським. Тут читач знайде цілу низку нових публіцистичних творів, так само гострих і актуальних, як і опубліковані в збірнику «Это касается всех». Автор торкається проблем моралі і питань, зв'язаних з вихованням молодого покоління, з розвитком літератури та літературної справи на Україні.

У збірник входять також нариси мемуарного характеру, нотатки про закордонні подорожі.

У2
Г61

7-3-3
10-68М

Одеська
друкоffsetна
фабрика

КОСМОНАВТ

Як це дивно:

він летить,— натомість
Я, кому політ не по плечу,
Відчуваю в серці невагомість,
Наче сам співаю і лечу!

Вже не дивуватися відвазі
Та рукотворимим чудесам
Звикли ми,—
чому ж в такому разі
Я в душі лечу за ним і сам?

О зорі чудесної водію,
Не тому так радісно мені,
Що тепер я небом володію:
Ти подарував мені надію
На польоти інші —
на земні,

НАША ЗБРОЯ — ПРАВДА

Кілька років тому, перебуваючи у Франції, ми зібралися на прогулянку до замка Іф, що височить на маленькому острівці у відкритому морі поблизу Марселя. Ясного сонячного дня прийшли до старого порту і зайняли місце на палубі невеличкого катера, що мав незабаром відплисти. Як тільки члени екіпажу довідалися, що на борту радянські громадяни, до нас підійшов літній матрос і, ніяково посміхаючись, попросив подарувати який-небудь сувенір на пам'ять про спільну поїздку. У мене був значок з портретом Гагаріна, і я охоче подарував його морякові.

За кілька хвилин він з'явився знову. Тепер матрос був чимось схвильований і намагався нам щось пояснити, весь час показуючи у бік пристані, де стояло кілька його товаришів з інших катерів. Виявилось, що він просить подарувати, якщо можна, такі самі значки і його товаришам, бо, мовляв, йому дуже незручно, що він один володітиме такою

реліквією. І наче для того, щоб його прохання звучало переконливіше, він подав мені кілька карток — то були членські квитки Французької комуністичної партії, що належали товаришам, за яких він клопотався.

З допомогою небагатьох французьких слів, що були в нашому спільному запасі, ми пояснили, що для того, аби одержати наш скромний подарунок, зовсім не треба пред'являти партквитки... У відповідь старий сказав таке, що мені запам'яталося:

— Гагарін не став би першим космонавтом, коли б не був комуністом. Отже, й доторкатися до його слави мають право лише комуністи, тобто — ми.

Важко було заперечити, але й погодитись було не легко. Адже до величних досягнень людського розуму причетні десятки поколінь: щоб «доторкнутися» до слави першого космонавта, зовсім не обов'язково мати партійні документи. Не думаю, щоб цього не розумів і старий матрос. І все-таки обличчя його було серйозне і навіть урочисте — щось та мав він на увазі, якщо так говорив!

Коли старий пішов до своїх товаришів, затиснувши в руці оті кілька значків, що їх він так гаряче жадав одержати, я замислився над його словами. Авжеж, люди високого польоту існували завжди — навіть тоді, коли ще й не існувала партія комуністів. Був Коперник, був Галілей... Чимало віщих умів з'являлося і до них — вони теж намагалися освітлити космічний простір яскравим промінням свого генія. З тих пір багато що змінилося — на допомогу людині прийшла дивовижна техніка, яка іноді навіть дужча за тих, хто її створив. Вона сама розраховує, сама спрямовує і сама вмикає... І все-таки вона безсила сама по собі, бо позбавлена уяви і прагнень, мрій і хвилювань, і через це їй невластиве оте духовне окрилення, на яке здатна людина — лише людина. Ось чому ніколи не побачить невідомих світів той, хто вважає, що для польотів на інші планети потрібні лише мільйони кінських сил та досконале електронне

обладнання: він ігнорує головну рушійну силу — свідомість прагнення, осмисленість у виборі мети. Чи можна собі уявити Коперника або Галілея, котрі обстоювали б щось подібне? Чи змогли б вони знести тортури, на які засудив їх жорстокий і темний світ, коли б їх не надихала прозорливість твердого переконання? Сила всіх, кого будь-коли вабило невідоме, полягала в прагненні ошчасливити людей, збагатити їх якнайповнішим розумінням того, що вони самі пробували збагнути.

Намагання ошчасливити людство — це в комунізмі головне. Дарма, що йдеться не про космогонію, а про систему громадських відносин. На Місяць летітимуть люди, яким властиве усе людське і найперше — справедливість у соціальних відносинах, за яку борються комуністи. Отже, старий матрос не дуже й помилявся — чи не хотів він сказати, що всі першовідкривачі були по-своєму комуністами, бо керувалися благородними намірами й чистими почуттями?

Звісно, не всі думають так, як він. Недарма ж тут-таки, в порту, я бачив намальовану просто на тротуарі коричневу свастику.

А проте нічого не вдієш: ніколи в історії людські пристрасті не розпікалися до такої температури, як у наш час, ніколи соціальні сили так запекло не сходились у намаганні довести свою зверхність. Протилежні табори заворушуються негайно — іноді навіть раніше, аніж устигають відлунати голоси подій, котрі викликали оту ворожість і лють. І спричиняються до того не лише ідейні погляди, а й інші обставини, особливо характерні для нашої сучасності.

Людям нашого часу важко навіть уявити, як обережно й повільно мала повзти по земній кулі звістка про перемоги Юлія Цезаря чи Олександра Македонського. Іноді, треба гадати, потрібні були цілі десятиліття, щоб надзвичайна новина долинула до окремих кутків, відрізаних від місця подій лісовими хащами чи буряними морями. Тим часом

звістка про політ чергового космонавта, наприклад, тієї ж миті стає відома всім. Радіо й телетайпи докорінно змінили справу. Подія викликає в наш час негайну реакцію всіх зацікавлених сторін, до того ж — на всіх континентах одночасно. І оскільки можна вважати доведеним, що дія завжди викликає протидію, не важко зрозуміти й те, чому великі подвиги викликають в наш час і великий опір.

Подвиги радянського народу в різних галузях — інтелектуальних та господарчих — відомі всім. Не припиняється й мовчазний опір ворогів кожному зокрема. Точиться одверта, на щастя, поки що безкровна боротьба, та хоч війна й зветься «холодною» температура її така, що боротьба стає виснажливою і вимагає сил та упертості, як і всякі інші війни.

Кожен, хто бував на фронті, добре знає, які умови визначають наслідок воєнної боротьби. Перше — матеріальна перевага, друге — моральна стійкість та єдність військ. Перша вимога не безумовна: глибина стратегічного мислення і тактична майстерність можуть іноді компенсувати навіть брак боєприпасів. Але друга умова беззастережна, бо ніщо не спроможне замінити ясного бачення та віри в справедливість мети.

Боротьба за комунізм — це також війна, наслідки її визначать ті самі умови. Але усвідомлення та вірність спільній справі тут грають ще більшу роль: адже комунізм — це мета, до якої не зможуть дійти всі, якщо до неї не дійде кожен зокрема. Виходить, борючись із зовнішніми ворогами, ми мусимо долати дещо і в собі — долати мужньо, послідовно та уперто.

Чи означає це, що треба зупинитися й чекати, наприклад, поки ледар стане передовиком? Чи, може, краще покинути його й рушити вперед «в полегшеному складі»? Ні, в комунізм не можуть прийти лише вибрані: перед ясні очі прийдешнього повинен постати й той, хто сьогодні ще надто багато п'є, і той, хто щось пообіцяв, але обіцянки своєї

не виконав, і той, хто задер носа і вважає себе пупом землі, і навіть той, хто сьогодні ще тягне з державної кишені. В суспільство, за яке ми боремося, має увійти і нинішній підлабузник, котрий нехтує своєю людською гідністю заради якихось незаслужених благ, і базіка, який вміло прикриває свою нищість гучною фразою, завдаючи з допомогою демагогії практичної шкоди і нашій моралі, й нашій економіці, та й самій ідеї боротьби за комунізм. Коротше кажучи, прийти повинні не вибрані й кращі, а всі, не окремі члени суспільства, а все суспільство в цілому. Отже, на дорозі треба залишати не поганих людей, а лише їхні погані уподобання, нахили й звички.

Нещодавно я був свідком однієї сцени — зовні, може, й незначної, ба навіть і анекдотичної, але чимось все-таки показової. А що вона навела мене на роздуми, то я й зважуюсь про неї розповісти.

Сталося це в одному з київських ресторанів. До столика сів непоказний чоловік — здається, він був напідпитку — і попросив подати йому двісті грамів горілки та бутерброд. Офіціант пояснив, що такої кількості горілки він подати не може — в цьому ресторані дозволяється подавати лише п'ятдесят грамів, не більш.

Відвідувач голосно зареготав і звернувся до офіціанта з запитанням, яке дуже розвеселило мало не всіх присутніх:

— Ну, а при комунізмі, коли мені по потребі належати-ме, подаси чи ні?

Випадок — повторюю — незначний, до того ж і схожий на недоречний жарт чи нетактовний дотеп. Та не так мене змусив замислитись отой веселий дотепник, як реакція присутніх, котрі ніби й не помітили в його запитанні нетактовності, схожої на святотатство.

А проте, може, їх і не слід звинувачувати? Надто часто автори популярних брошур та статей змальовують комунізм як своєрідне «споживче товариство», про яке, мовляв,

найбільше відомо, що в ньому кожен одержуватиме за потребою. Як не дивно, а при цьому із особливою приємністю наголошують на першій половині класичної формули, наче й зовсім забуваючи, що глибокого й ретельного розкриття вимагає саме друга її частина. Адже для того, щоб одержати, та ще й за потребою, необхідно перш за все виробляти в потрібній кількості. Саме виробляти, а не виробити раз і назавжди, виробляти постійно, уперто і — головне — свідомо. Отож праця, до того ж така, що вимагатиме від працівника повної творчої самопожертви, — ось що таке комунізм. Звісно, вона весь час полегшуватиметься завдяки постійному розвитку автоматизації, довершеності виробничого процесу та новим технічним засобам. Але ж і всі оті механізми й автомати не народяться самі по собі — вони теж можуть з'явитись лише внаслідок такої самої самовідданої праці!

Чи не час ясно зрозуміти, що комунізм не тільки багато що дасть, а й багато чого вимагатиме? Звісно, з психологічного боку свідомо готовність цілком віддавати себе справі дасть більше задоволення, ніж можливість одержувати за потребами: в першому випадку людиною керуватиме громадське покликання й веління власної совісті, в другому — вона лише використовуватиме об'єктивну можливість, яку їй забезпечить суспільний лад. І все-таки йдеться про нове почуття — почуття господаря, якому належить все і котрий за все відповідає. А основною прикметою справжнього господаря є не лише чесність щодо матеріальних цінностей, а й — головним чином — ота найвища правдивість, котра полягає в здатності безстрашно й мужньо оцінювати реальне становище, не боятись труднощів і не намагатися заспокоїти себе ілюзіями.

В цій галузі за останні роки чимало досягнуто. Поступово, але уперто ми прищеплюємо собі оту важливу рису будівників нового суспільства, яку можна назвати «хазяйською діловитістю». Все далі відходить у минуле час, коли

фальсифікація показників вважалася меншим злом, аніж невиконання планів. Зараз уже важко знайти керівника виробництва, який вважав би, що оптимізм можна підтримувати з допомогою фіктивних цифр і що одверто визнати наявність невдачі на окремій дільниці означає свідомо підривати віру в реальність самої ідеї. Тепер уже навіть недавні «лакувальники» розуміють, що за правду не можна боритися з допомогою брехні і що ілюзії — то найпідступніший засіб роззброювати: вони змушують вірити, що бій виграно навіть тоді, коли ще потрібна уперта й наполеглива боротьба за перемогу.

Чи не стосується це в значній мірі й нас — митців? Чи не через те читачі часто-густо не вірять в реальність художнього образу, якому ми призначили у творі роль позитивного персонажа, що людина ця пурхає від успіху до успіху, наче метелик з квітки на квітку? Так, література повинна надихати, але справжнє натхнення дає лише почуття реальності. Літературний образ, який легко простує по дорогах життя, наче йому море по коліна, дезорієнтує і роззброює так само, як усяка неправда, бо життя тим прекрасне, що воно складне, і поруч з radoщами існують невдачі.

В наші дні чимдалі більшої ваги набувають моральні чинники. Поруч з ідейними вони стають головною рушійною силою в нашому суспільстві. Та ще більшого значення вони набирають, якщо врахувати те, чим живе сьогодні весь неспокійний світ. Наше покоління стало свідком надзвичайного розвитку точних наук — вони сягнули далеко і значно випередили гуманітарні науки. Але, на жаль, їхні досягнення відомі й нашим ворогам, котрі поки що обертають великі здобутки людського генія на шкоду людству. Якщо моральні чинники не зроблять такого ж стрибка, якщо вони не стануть спроможні вирівняти загальний процес інтелектуального розвитку, не буде і тієї внутрішньої сили, що зможе затримати руку, яка замахнулася на людство взагалі. Звідси й ота величезна роль, яку в сучасному світі

повинне відіграти мистецтво. Ніщо інше не може виховувати в людях благородних почуттів з таким успіхом, як книга чи картина, ніяка інша сила нездатна так впливати на психологію й інтелект, плекаючи любов до людини, повагу до її здобутків та творчих можливостей.

Та для того, щоб впливати рішуче, слід оволодіти головною зброєю справжнього хазяїна життя — беззастережною правдивістю та безстрашною готовністю дивитися правді в очі.

1960

У НАС БІЛЯ ДНІПРА

Переді мною п'ять листків бойового зведення, що чудом збереглися від часів Вітчизняної війни. Вони надруковані на типовій «штабній» машинці — окремі літери вистрибують з рядка то вгору, то вниз, а деякі слова розпадаються і їх нелегко прочитати. Писар ошадив папір: час був тяжкий — кінець 1943 року, доводилось друкувати через один інтервал, до того ж з обох боків листка, отже, на десяти сторінках вмістилося чимало тексту.

Стиль цього документа гранично стриманий і лаконічний. «Майор Бубенцов. Запоріжжя. Шосте селище. 21 грудня 1943 року. Начальникові штабу інженерних військ Шостої армії. Звіт про розвідку, проведenu на греблі Дніпрогесу від 2 листопада до 20 грудня 1943 року».

Те, про що розповідається на цих десяти сторінках, не тільки може, а й повинно стати основою для великої книги. Війська Шостої армії стоять на лівому березі Дніпра біля самісінької греблі. Німці — на правому березі. Фронт наших військ заціпенів, боячись поворухнутись, бо необережний крок чи навіть порух, схожий на крок уперед, може змусити ворога негайно ж висадити греблю. Та Дніпрогес і навіть те, що лишилося від нього після роботи підіривників під час нашого відступу та руїнницької роботи ворожої артилерії, являє собою святиню для нашого народу та його армії. Фашисти це розуміють, вони певні, що Дніпрогесом ми не можемо ризикувати і, отже, не посміємо

розпочати наступ. Ось чому нижче греблі, в плавнях, густо порослих очеретами та осокою, вони спокійно сидять, закопавшись, наче кроти, у теплі нори, хоч на півночі їх розтрошені дивізії відкотилися вже майже до кордонів колишньої Польщі.

Дивно влаштована людська пам'ять! Минають роки, і з неї вивітрюється все болісне та гірке. Немовби свідомо відвіює вона на дрібному решеті часу гнітючі подробиці тяжкої реальності, утверджуючи тільки узагальнений обрис самої події. В спогаді про війну теж поступово блякнуть картини бруду, поту й крові, боїв та смертельної втоми, — в свідомості застається лише мало не абстрактна картина всенародного епічного подвигу.

Та коли перечитуєш оці пожовклі сторінки бойового зведення, в уяві знову виникають напівзамерзлі болота, багнюка й сльота переораного снарядами торф'яного багнища, в якому грузли трактори і потопали наші солдати... І я бачу на обличчях людей тьмянний відблиск складних і глибоких почуттів, викликаних драматизмом та безвихіддю становища... Так хотілося негайно ж кинутись на ворога і звільнити Дніпрогес, для цього не забракло б сили — армія стояла вже на порозі 1944 року. Можна було б, хоч і не без втрат, вибити ворога з його прокурених бліндажів і вийти на сухі й сонячні простори Правобережжя. Але війська мусили стояти на місці, не виказувати ніяких ознак свого існування: страх за майбутнє великої греблі змушував усіх завмерти і затаїтися.

Поведінка німецьких військ протягом цих довгих місяців — то був акт дивовижного стратегічного шантажу й спекуляції. Вони стримували наші частини не силою своєї зброї, а з допомогою нечуваної гри на священних почуттях радянського народу та його армії. Мимоволі пригадується підда система заложництва, яку німці застосовували під час війни в усіх окупованих країнах Європи. Коли вони хотіли змусити паризьких патріотів виказати керівника,

брали кожного п'ятого і ставили до стінки; якщо треба було будь-що довідатись, де переховується український партизан, погрожували спалити все село разом з жінками та дітьми... Вони застосували цей випробуваний спосіб і на берегах Дніпра, але тут їхнім заложником були не окремі люди, а Дніпровська гідроелектростанція.

Ворог погано знав наш народ. Він розкидав з літаків листівки: «Іване, переходи на наш бік — у нас є шоколад». Йому не спало на думку, що радянська людина складніша за нього. Ворог виявився внутрішньо примітивним, і невдовзі йому довелося за це дорого заплатити. Гітлерівці були переконані, що, погрожуючи розстріляти дитину, вони можуть легко утримати батька від різкого руху чи необережного кроку. Та, бездушні й тупі, вони не здатні були зрозуміти, що, крім героїзму дії, існує ще й героїзм духу, котрий може врятувати жертву, мало не чудодійним способом вибиваючи зброю з рук ненависних катів. Чи не з цієї причини вони так часто опинялися перед розбитим коритом, коли раптом приходили до ями, в якій перебували ув'язнені, щоб виконати свій вирок, а виявляли, що сторону перебито, а заложники втекли? Саме так сталося й тут: радянські люди несподівано перейшли в рішучий наступ, а коли німці ввімкнули струм, щоб висадити греблю, вибух не пролунав.

У бойовому зведенні майора Бубенцова стисло й виразно змальовано нечувані події, що відбувалися під самісіньким носом у ворога в той час, коли він спокійно пив шнапс і жер награбовані «яйки», цілком покладаючись на свою випробовану тактику. Перед командами 269 АСБ, 19 ГМЗБ та 4 ПМБ (легкі й важкі водолази) стояло єдине завдання: знайти і перерізати дріт, що веде до замурованої в тіло греблі вибухівки. Що міни закладено, було ясно; це стверджувала не лише сама поведінка німецького командування, а й робітники ГЕС, котрі опинилися на лівому березі, коли його відвоювали наші полки. Електрозварник

К. М. Безручко, наприклад, сховавшись у ляді четвертої турбіни, бачив на власні очі, як ще 9 жовтня фашисти замурували важкі авіабомби, як тягли кабель із турбінного залу в бік греблі — можливо, до однієї з потерн... Стверджував це також Віктор Дерюгін, котрий ще у вересні випадково побачив, як німці підвезли дванадцять вагонів, вантажених вибухівкою, а слюсарів турбінного залу Левка Бородавку та Михайла Андрієнка змусили з допомогою потужної помпи висмоктувати воду з шахт, спеціальне пробитих для величезних мінних зарядів.

Завдання було ясне, та лихо полягало в тому, що потерни, де міг пролягати дріт, було затоплено, а дорога по греблі, якою можна було б дістатись до вхідного вікна, весь час перебувала під наглядом та обстрілом з острова Хортиці. Отже, шукати доводилося тільки вночі і, звичайно, без будь-якого освітлення: ворог весь час тримає руку на рубильнику і міг ввімкнути струм відразу ж, як тільки помітить на греблі якийсь рух.

Я не опишуватиму цієї надзвичайної епопеї. Гвардійці — молодший лейтенант Курузов, сержант Ямалов, рядові Шабанов та Стародубов — здійснили дивовижний перехід на шістдесятиметровій височині через усю гребінку Дніпровської греблі, на якій, звичайно, не лишилося ні моста, ні будь-якого іншого пристрою, що полегшив би їм виконати завдання. На кожен з тридцяти биків, котрі уціліли після вибухів 1941 року, доводилося видиратись по голій двадцятиметровій стіні й навішувати мотузяні драбинки, щоб по них могли піднятися інші. В цей час легкі водолази — гвардії рядовий Турганов та гвардії сержант Котельников — розчищали проходи в затопленій і навмисне захищеній усяким мотлохом верхній потерні. В нижній, що міститься значно глибше, працювали інші водолази — гвардії ефрейтор Кілдеєв та гвардії рядовий Ариков. Десятки разів вони непритомніли від браку повітря. Під водою відбувалися справжні драми, сповнені героїзму та самозречення.

Але дріт все-таки було перерізано під самісіньким носом у ворожих спостерігачів!

Я пригадую худеньку світловолосу Женю Романько та її дівочу бригаду бетонниць, що під час будівництва Дніпрогесу працювали на греблі. Наче живі, в пам'яті виникають натхненні картини трудових штурмів, обличчя людей, покликаних вершити величні справи свого Часу. Пригадую пісні, сповнені гордості за Людину та її велике історичне покликання. Вони читали в газетах: «Дніпрогес буде вся країна», і їм ясно було, що саме вони й є оті щасливі обранці, котрим довірено історичну справу від імені всіх. Згодом народ прикрасив груди кожного з них почесними нагородами — втіленням гарячої вдячності за те, що довір'я його виправдано і виконано завдання.

Я ходжу сьогодні довкола чудової будови зі скла та бетону, де вперше було скорено стихійну могутність Дніпра, і пригадую людей, котрі здійснили те чудо. Минали роки, настала жорстока пора руїн і смерті... І з'явилися нові люди, що понесли в своїх серцях те саме натхнення і той самий вогонь. Не жалкуючи молодого життя, вони здійснили нове чудо і врятували індустріального первістка Радянської України. Вони виконали свій великий обов'язок і пішли далі дорогою боїв, не вимагаючи і не ждучи ні нагород, ані слави — адже і раніше їм доводилося ризикувати своїм життям на полях війни. Вони довершили свою справу тут і пішли далі — на них чекав ще довгий і тяжкий шлях до Дня перемоги. І ніхто не знає їхніх імен, вони лишилися тільки на оцих пожовклих листках бойового зведення...

І мимоволі хочеться гукнути: відзовітеся, друзі! Дайте знати про себе, якщо ви живі. Батьківщина повинна пам'ятати про ваш подвиг.

Бетонниця Женя Романько та невідомий солдат Ямалов... Я беру з довгого списку лише перші ймена. Люди двох різних епох в історії радянського суспільства, вони символізують силу й неподільність любові нашого народу

до індустріального первістка на Дніпрі. Любові... Чи не дивно звучить це слово щодо цієї залізобетонної огроми? Чи не ліпше говорити про свідомий розрахунок, про практичну користь, про матеріальну зацікавленість всієї країни в тому, щоб Дніпрогес жив і працював? Та я навмисне кажу про любов, бо в підвалини Дніпровської греблі було закладено не лише бетон та залізо, а й глибокі почуття людей, котрі її будували.

Я певен, що, розглядаючи проект першої гідроелектростанції на Дніпрі, створений професором Олександровим, Ленін думав не лише про індустріальний переворот в економіці України. Він, безперечно, уявляв собі й рішучі зміни в свідомості й почуттях, які має викликати втручання людини в споконвічний біг ріки, зв'язаної з усією історією українського народу. Для українця Дніпро ніколи не був просто рікою: він завжди, наче жива і могутня істота, втілював у собі образи і характер історичних подій. І коли над його німими просторами вперше вибухнув амонал, коли оглушливий гуркіт перших будівельних вибухів покотився безкраїми південними степами, це означало, що настає нова ера і для внутрішнього світу тих, що жили на його берегах.

Всі ми були свідками того, як, входячи в побут, машина мінjala свідомість людини. Споконвіку боязка й обережна, вона звикла випрохувати, а не відбирати у природи протягом тисячоліть. З механізмом у руках вона поступово ставала господарем і навчалася наказувати. Голос мужнів, рухи робилися впевнені, і замість молінь та благань людина почала пред'являти вимоги, які природа змушена була вдовольняти.

Я добре пам'ятаю, як це сталося тут. До скелястих берегів побіля Кічкаса наблизився перший поїзд. Просто в степу, де не було ще не лише залізничної станції, а й фанерного барака, робітники вивантажували кайла, лопати, молотки. За кілька днів на протилежному березі з'явилася

велика валка — то з навколишніх повітів з'їздилися грабарі до місця майбутньої будови. Коні ступали повільно, грабарі зосереджено йшли поруч з грабарками, тримаючи в руках мотузяні віжки. Здалеку валки схожі були на стародавні чумацькі обози, котрі йдуть до Криму по сіль.

Люди копали перший котлован лопатами — екскаваторів було обмаль. Та невдовзі почали прибувати вантажні машини, механізми заміняли грабарів. Довкола зметнулися в небо стріловидні «Дерріки». Робітників у котлованах ставало все менше й менше, коней — теж. Пролунали перші впевнені голоси такелажників. День по дню голоси їхні ставали певніші й переконливіші: затурканий, мовчазний степовик перетворювався на господаря, котрий свідомо хазяйнував.

Згодом, коли настав час пускати станцію й за спиною величезної греблі завмер ошелешений Дніпро, всій країні вже була відома плеяда майстрів, вихованих Дніпробудом. Її складали вже не десятки, а сотні й тисячі людей. Вони бачили на власні очі, як їхні трудові дерзання завершилися блискучою перемогою, і це породжувало в душах потяг до нових дерзань.

Перша гідроелектростанція на Дніпрі давно вже стала далеким минулим нашої країни. Слідом за нею засяяли Каховка, Куйбишев, Саратов та Братськ... Незмірно збільшилися масштаби, скоротилися строки... Для конструкторів та будівельників Дніпрогес — то вже давно пройдений етап.

Та людська душа чутлива, а часом і сентиментальна. Яких вершин не сягнеш, скільки таємниць не розпізнаєш, а з радістю повертаєшся в уяві до минулих літ і далеких місць, де колись ходив незвіданими стежками... Скільки їх, теперішніх переможців Волги та Ангари, для яких Дніпрогес був і лишився першою школою! Їхня юність — на Дніпрі. Тут вони відкрили в собі відвагу та пристрасть завойовників великих рік, тут навчилися свідомо втручатися в тисячолітній біг історії, спрямовуючи її в новітні річища. Чи ж

можуть ці дозрілі та досвідчені майстри згадувати дніпрові скелі без почуття вдячності й щирого хвилювання!

Час швидко минає. Зміни відбуваються щохвилини, і їм немає кінця. Чи давно маріупольська дівчина Поля Осипенко бігла курним шляхом босоніж і дивилася з жадібним захопленням у небо, де повільно плив величезний прозорий метелик, який чомусь називали аеропланом? Чи могла вона гадати, що промчить лише чверть століття і для людини практично зникне межа швидкості й висоти, а з Москви до Нью-Йорка можна буде долетіти за тринадцять годин на радянському лайнері? Зараз це нас не дивує: обставини легко міняють уявлення людські. Перегороджуючи Волгу за рекордно короткий час, ми вже майже не пам'ятаємо, скільки довгих років нам знадобилося колись, щоб зупинити дніпрові води...

Зміни відбуваються щохвилини, розширюються людські уявлення і розростаються до космічних обсягів... Недалекий той час, коли людина перевершить і масштаби Куйбишева чи Братська. Та ніколи не забудуться гранітні скелі під Кічкасом, де зроблено перший крок. Перший сміливий крок, з якого все почалося...

Я приїхав до Трипілля в неділю, аби поклонитися славній могилі київських комсомольців, що загинули тут від рук обухівських бандитів майже півстоліття тому. Був ясний сонячний день, з високого берега, на якому застиг стріло-видний обеліск, занурений у прозоре небо, Задніпров'я здавалося неозорим і тануло в блакитній імлі. Далеко внизу, вигнувшись крутим коліном, велично й спокійно пливли дніпрові води, запнуті легким золотистим серпанком.

Наступного дня повинен був початись новий навчальний рік. А сьогодні школярі та вихованці інтернату збиралися, щоб просто погомоніти — поділитись враженнями від минулого літа перед тим, як пірнути з головою в науку.

Охайно одягнені старшокласники — дівчата й хлопчачки — діловито проходили невеликими групами біля славно-звісного пам'ятника героям Трипільської трагедії. Могила, до підніжжя якої люди здалеку приносять свої святі почуття, для оцих учнів, здавалося, давно могла стати звичною часткою тутешнього краєвиду. А все-таки, проходячи побіля неї, учні повертали обличчя до гранітної стріли, наче ділилися чимось або щось звіяряли давньому знайомому... Дехто звертав убік, швидко підбігав до пам'ятника, висмикував з яскравого букета, призначеного для вчителів, кілька квіток і клав на гранітне підніжжя.

Це незвичайна могила. В ній сплять вічним сном не досвідчені та сивоголові борці, а юнаки та дівчата, майже

однolітки oцix шкoлярів, що весело шeбечуть, поспішаючи зараз до шкoли. Вони були юні — майже діти, діти перших революційних років, діти, котрі присвятили себе боротьбі за Радянську владу, замість того, щоб сісти до парти.

* * * * *
слушай, товарищ и брат,
было их всех девяностo,
шесть возвратилось назад.

Поруч із цією могилою — інша. Її прикрасив не обеліск, а камінна брила з амфорою нагорі. В цій могилі також поховано борців за радянську землю, але вони загинули у пізніший час; в ній знайшли вічний спокій солдати Великої Вітчизняної війни, котрі теж віддали своє життя отут, під Трипіллям.

Мені видається багатозначним сусідство oцix двох могил. Два пам'ятники, що стоять поруч на високій дніпровій кручі, промовляють голосніше за будь-які слова про єдність мети та велич боротьби двох поколінь радянського народу. І те, як їх прибрано, як люди шанують і оберігають їх, теж багато про що промовляє: адже духовну дозрілість людини багато в чому визначає її ставлення до могил.

Чудово й те, що приміщення шкoли та великого інтернату побудовано саме тут. Ця близькість надзвичайно важлива і сповнена глибокого значення. Але про це — згодом. Шкoлярі, що, підстрибуючи, біжать на свою урочисту зустріч, не замислюються над проблемами послідовності поколінь, як замислювались ті, хто обирав місце, де краще побудувати ці учбові заклади. Діти живуть власним життям, сповненим своїх маленьких турбот, і, можливо, навіть не помічають благородного впливу пам'ятників слави на свої юні душі.

Ці місця знамениті справдaвна: в літописах Трипілля згадується ще під 1093 рік. Сюди втік Святополк, переможе-

ний половцями. Пізніше навколишні землі належали князям Трипільським, а саме городище було обнесено великими валами і правило за передове укріплення від набігів половців та інших кочових орд. На горі Дівочій стояло 169 високих могил, в яких під час розкопок знайдено чимало скарбів та предметів хатнього начиння кам'яної, бронзової та залізної епох.

Тепер Трипілля— невелике містечко, або — ліпше сказати — велике придніпровське село з характерними для нерівного рельєфу вузькими покривленими вуличками. Ані будинків, ані тинів майже не видно за віковими вігlastими деревами. Люди зайняті своїми звичайними справами на колгоспних ланах. Вулиці порожні в оцю спекотну неділю. Тільки різкі сирени «ракет», що пролітають на своїх підводних крилах десь за горою по великій річці, нагадують і в неділю про життя, що вирує навколо.

В недалекому майбутньому воно почне вирувати тут значно дужче. В газетах уже з'явилося повідомлення про те, що незабаром поблизу Трипілля почнеться велике будівництво. Тут мають спорудити потужну теплоелектростанцію, котра дасть струм не тільки столиці України, а й багатьом наддніпрянським селам та містам. Вона докорінно змінить темп і зміст життя тутешнього населення, а саме Трипілля поставить в один ряд з містами, що уславилися своїми великими виробництвами й промисловими підприємствами.

Та якою б не була стародавня історія Трипілля і як би вона не мінялася в наші часи, люди шануватимуть це місце з іншої причини. Спогад про Трипілля для багатьох тисяч колишніх комсомольців завжди буде пов'язаний з цими могилами — з доблестю юнаків та дівчат перших революційних років. Адже так само, як Олег Кошовий та Уляна Громова втілили в собі кращі риси радянської молоді сорокових років, Михайло Ратманський та Люба Аронова лишилися символами юнацької слави двадцятих.

Переді мною фотокопія звернення наркома Скрипника до селян Трипільського району. Влітку 1919 року він був спеціальним уповноваженим Ради робітничо-селянської оборони. Його звернення звучить водночас і як товариська апеляція до революційної свідомості трудівників, і як суворий наказ, що повинен стати керівним документом революційної дії. Микола Скрипник оголошує весь Трипільський район у стані облоги і вводить низку суворих мір воєнного характеру, спрямованих проти банд отамана Зеленого. Короткі та енергійні фрази дихають гнівом та рішучістю і закликають раз і назавжди покінчити з терором кривавого бандита та його поплічників, котрі по-звірячому розправилися з героїчними комсомольцями і тримають в трепеті населення Трипільщини.

В ті дні від нещадної руки п'яного отамана загинуло чимало чесних та відважних бійців. Але загибель комсомольського загону Ратманського викликала особливий гнів та обурення. Життя отих юнаків та дівчат ще було попереду, вони являли собою живе втілення майбутнього всього повсталого народу. Вчинивши над ними дику розправу, куркульня замахнулася на весь український народ, заради щастя якого комуністи підняли свій визвольний прапор

То були тяжкі дні для нашої республіки, як, проте, і для всієї Радянської країни. Симон Петлюра тиснув на Київ із заходу, армії генерала Денікіна, що вже захопили Харків та Донбас, наближалися до Полтави та Катеринослава. Диким вихром пролітали степами кулеметні тачанки Нестора Махна. Отаман Зелений був дрібним щеням у порівнянні з отими досвідченими псами, але він лютував у безпосередній близькості від Києва і навіть загрожував вломитися в місто і розчинити його ворота перед першимліпшим з трьох.

В ті дні у Києві готувалися до Першого з'їзду робітничої молоді. Місто перебувало у ворожому оточенні, але трудяща молодь жила майбутнім і намагалася об'єднати

свої лави для рішучої боротьби. Поля Перла, Михайло Ратманський, Семенів, Лapidус, Гроза — зовсім ще юні, вони вже встигли, проте, побувати і в гайдамацьких катівнях, і на підпільних більшовицьких явках. Вони й стали організаторами та натхненниками молодих комуністів українських губерній.

Проте, коли з'їзд розпочав свою роботу, Михайла Ратманського в залі засідань не було. Він уже очолював загін молодих добровольців, що пішли рятувати Київ від куркульні, котра засіла на Трипільських кручах під чорним прапором отамана Зеленого.

В свій час уже не раз описано цю трагічну епопею. Комсомольці передвоєнних років добре знали славні ймена дівчат-кулеметниць Марусі Левченко та Тетяни Орлик. Кожен школяр пам'ятав прізвище Люби Аронової, яка черев'язувала смертельні рани своїм друзям. Тут загинули брати Полонські, брати Сидоренки, брати Маргуліси, брати Тверські. Вони були братами по крові, всі інші — братами та сестрами по боротьбі.

Я кажу — їхні ймена були відомі, і це, звісно, не означає, що в наш час їх забуто або нові герої потьмарили славу цих імен. Звичайно ж, ні. Стріловидний обеліск, споруджений на могилі героїв у післявоєнні роки, доводить, що про подвиг трипільців пам'ятають і в наші дні.

Але пам'ятати про героїв — одне, а вчитися на їхньому досвіді — інше. І доводиться визнати, що під час уроків у школах діти вже рідко і лише випадково чують їхні ймена...

Нещодавно мені довелося побувати на уроках в одній із сільських шкіл Чернігівської області. Молодий викладач цікаво й гаряче розповідав своїм вихованцям про героїв праці. Його розповідь здалася мені особливо доречною, бо ніщо не може стати таким повчальним прикладом для тих, хто вступає в життя, як життєвий досвід робочих людей.

Після уроку, прогулюючись у чудовому шкільному саду, я запитав викладача:

— А про краснодонців ви розповідаєте учням?

— Звичайно. Адже в програмах з літератури є роман Фадєєва «Молода гвардія».

— То ви говорите про них як про героїв роману?

— А хіба вони не герої цього твору?

— Ну, а коли б Фадєєв «Молодої гвардії» не написав?

Викладач усміхнувся:

— Ну, коли б не написав...

— А про героїв Трипільської трагедії ви теж розповідаєте учням?

— Та ні... Адже за програмою...

Молодогвардійцям пощастило — про них написано чудовий твір. Про трипільців такої книги нема, їм присвячено лише окремі поеми та вірші. Ці вірші в програмах не значаться, отже, теперішній школяр фактично позбавлений можливості довідатись про одну з найяскравіших сторінок революційної історії.

Та хіба подвиг Олега Кошового не здатний виховувати сам по собі? Хіба приклад Михайла Ратманського і його загону не несе величезного морального та ідейного заряду, спроможного натхнути? Коли для цього обов'язково потрібен роман, то, звісно, дуже прикро, що й досі не знайшлося свого Фадєєва, котрий написав би і такий роман...

Ми частенько буваємо невдоволені деякою частиною нашої сучасної молоді. Так, подекуди зустрічаються ще юнаки й дівчата, які непокоять нас не дарма. Та чи все ми робимо для того, щоб і їх прилучити до широких уявлень про ідеали, за які бореться більшість?

Будуючи заводи та електростанції, ми ставимо перед кожною людиною цілком ясне завдання: вчасно виконати план, звести нанівець брак чи будь-який інший непорядок у виробничому процесі... Чи ж такі ясні й конкретні оті моральні вимоги, що їх ми ставимо перед будівником нового суспільства, особливо перед молодим будівником, котрому оте суспільство належатиме? Поняття справедливості

та особистої честі, вірність правді та нетерпимість до брехні,— ми говоримо про них молодій людині щодня, але слова наші звучать абстрактно, наче про щось невовлиме та безтіле. Вони набувають конкретного значення лише в одному випадку — коли йдеться про ставлення до громадського добра. Схоже, що ми соромимося цих понять, вважаючи їх мало не надсоціальними і здатними лише заплутати уявлення про сучасні стосунки між людьми або навіть притупити класову свідомість і революційну непримиренність.

Але ж юнаки, що сплять у Трипільській могилі, полягли за оту правду й справедливість, котра в той час теж могла декому здатись журавлем у небі: адже в дійсності ще не існувало реального суспільства, яке вони захищали і за яке полягли. Нові людські стосунки, Батьківщина, що стала надією людства,— все це ще існувало тільки в їхній палкій уяві як ясна, але в ті часи ще далека мета. Їхні ідеали могли також виглядати абстрактними, але в своє розуміння правди й справедливості вони, як видно, вкладали цілком конкретний зміст. Бо ради загальників люди не жертвують життям, особливо коли йдеться про людей, у яких життя ще попереду.

Герої Трипілля могли б допомогти нашій молоді виповнити реальним значенням слова та поняття, котрі іноді здаються загальниками й подекуди звучать як анахронізм. Вони могли б стати в пригоді й батькам, що виховують молоде покоління, і змусити їх згадати свою власну бойову молодість, аби заговорити про неї з юнаками більш певно й переконано. Героїчний приклад служіння ідеалам трудових людей, яким уславили себе трипільці, спроможний нагадувати й підказувати практичний шлях.

Люди, що живуть тепер в оцьому містечку, повелися саме так. Місце для школи та нового інтернату вони, мабуть, не випадково обрали поблизу оцих могил, повз які діти щодня проходять, поспішаючи на уроки. Так, звідси видніє чудовий краєвид... Так, перспектива, що відкрива-

ється з кожного вікна триповерхового інтернату, справді радує душу... Але тих, хто ці учбові заклади будував, цікавили не лише краєвиди. Інша перспектива — наближення молодих людей до благородних прикладів революційного минулого нашої молоді, виховання душевних рис і почуттів, що керували вчинками юнаків та дівчат, славу яких увічне цей чудовий обеліск над дніпровною кручею, — така перспектива значно важливіша, і про неї не слід забувати.

1964

КИЇВ У ТРАВНІ

В Києві тепер весна. Настала вона пізно, зате почалася зразу. На каштанах з'явилися квітучі свічки та молоде липуче листя водночас. За один день околиці вкрилися білим, і, якщо глянути з висоти десятого поверху на величну панораму, починає здаватись, що місто оточило себе білим вінком.

Київ однаково дорогий і українцю й росіянинові. Для обох народів він є втіленням їхнього спільного історичного початку. І так само, як дружба єднає людей, робить їхні стосунки братніми і сповнює серця почуттям безкорисливої відданості, так і країни, котрі разом починали і йшли поруч протягом багатьох століть, здружує й братає спільність мислення, почуттів та інтересів.

Більше як триста років тому в місті Переяславі було підписано знаменитий акт дружби між двома великими народами. Та братерство почалося раніше. Джерело, котре напувало ґрунт, на якому виростали їхні стосунки, починається в глибині далеких віків. Воно було не лише потребою людей, у яких і мова близька, і звичаї, й побут; історична необхідність зв'язала українців з росіянами та білорусами крєвно, і сталося це задовго до того, як виникла потреба підписати відповідний акт.

Чимало важливих причин сприяло тому, що трудящі України всією душею тягнулися в обійми росіян ще в далекому минулому. Хіба не в курянах та донцях вбачали

вони рятівників, коли татарські напасники палили їхні села? Хіба не в росіянах знаходили вони єдиних друзів, коли польська шляхта загрожувала їхнім жінкам та дітям? Українець тікав від чужоземних напасників і знав, що на півночі його пригорнуть як брата.

Народи простягли руки одному раніше, ніж це зробили царі. Життя простих людей кінець кінцем визначило зміст гетьманських грамот.

Вулиці кожного міста схожі на сторінки літопису: на камінні бруківок історія лишає свої письмена. Навіть коли місто молоде, його будівлі здатні розповісти багато. Адже коротка історія наймолодших радянських міст—таких, наприклад, як Челябінськ або Комсомольськ-на-Амурі—вмістили в собі теж чимало цікавого.

Що ж казати про Київ, на вулицях якого басував огир Ярослава Мудрого й ступав рисак Миколи Щорса! Сюди вломлювалися орди древніх татар і навали осатанілих убивць Гудеріана та Мантейфеля. Це місто не раз бачило, як, кидаючи на шляху награбоване збіжжя, тікали геть з-під його стін татари та шляхтичі. Воно запам'ятало й те, як бігли з нього «цивілізовані» гунни двадцятого століття, щоб уже більше ніколи не повернутися сюди.

Уздовж оцих вулиць та завулків безперервною низкою простяглися століття. В Софійському соборі підлога піднялася більше як на метр: це злежана й збита порохня українських шляхів, якої люди нанесли сюди протягом сотень років на своїх постолах та чоботях. В дні, коли на вулицях ще можна було натрапити на післявоєнні руїни, археологи знаходили серед них уламки цегли і шматки старовинної майоліки, що повергала у побожний трепет своєю давністю. То були свідки-вісники з такої історичної віддалі, про яку часом не знайдеш згадки навіть на сторінках зотлілих від часу літописів.

Десятки разів варвари спалювали дотла наше місто. Протягом останнього тисячоліття Київ відбудовувався

десятки разів і щораз ставав кращий та величніший. І дивно: в біді люди не кидали рідного згарища, — брали в руки сокиру й лопату й відбудовувалися знову. Вони любили ці мальовничі горби над великою рікою, порослі віковими дубами та стрімкими тополями. Щось вабило до чудового задніпровського краєвиду. Скільки міст у древній Русі перетворилося на руїни після воєнних спустошень: їхній прах став здобутком археологів. Київ був, є і буде притулком будівників та поетів — місто завжди у майбутньому. І коли воно сьогодні й нагадує про вчорашній день, то тільки тому, що, як і десятки разів перед тим, стоїть на порозі завтрашнього.

Серед людей, котрі щовесни приїздять до Києва, чимало таких, що в цьому місті ніколи раніше не бували. Їхнє захоплення зрозуміле — Київ дуже гарний, особливо навесні. Та, побачивши місто вперше, не досягнеш усього, що зробили кияни, аби воно було таким, яким є сьогодні. Приїжджі дивляться на архітектурні ансамблі Хрещатика, їх вражає самотутнє розв'язання просторових проблем, вони милуються багатьма вулицями, побудованими наново від самісінького фундаменту. Дещо викликає захоплене схвалення, а дещо й ні. Та лише той, хто бачив вулиці та площі в руїнах, здатний сповна оцінювати. Те, чим захоплюються і про що сперечаються сьогодні гості, створене протягом кількох років на таких страхітливих руїнах, що, здавалося, потрібні були десятиліття для того, щоб лише розібрати та вивезти їх. Вдумаймося в цифри офіційної статистики: в Києві було спалено та зруйновано більше 25 процентів усього житлового фонду — чверть міста. І ця чверть припадала саме на центральні вулиці й площі, котрі становили його багатство й окрасу!

Десятки тисяч добровольців — робітників, службовців, хатніх господарок та дітей — розбирали страхітливі звалища. То були справжні всенародні суботники. І сьогодні, простуючи уздовж нових вулиць, мало не кожен киянин

має право сказати: у підвалини цих будинків закладено чимало й мого поту, й мого труда.

Є одна чудова риса в характері Києва: він вріс у природу. Здебільшого міста витискають її за свої межі чи найнаймні підкоряють своїй камінній владі й домінують над нею. В Києві весь час здається, що сади та парки не відступили перед гранітними фасадами, а лише розступилися, щоб дати їм змогу увійти. Ботанічний сад, ціла низка великих парків та садів, що простяглися уздовж Дніпра і розкидані по всьому місту,— вони не здаються зеленими острівцями у морі розпеченого граніту. Парки не схожі на штучно створені укриття, викохані для того, щоб людина могла сховатися від спеки і подихати свіжим повітрям. Тут зелень — органічне тло, природна частина міського архітектурного ансамблю: без вікових каштанів, кленів та лип, без тополиних алей та парків Київ так само немислимий, як Ленінград без Нєви. І важко визначити, що тут головне і що з'явилося раніше: місто в саду чи сад у місті.

Можна багато розповідати про велич і красу Києва, про його минуле, сучасне та майбутнє. Він був і фортецею, за стінами та валами якої люди рятувалися від ворожих орд; потім став святим місцем, куди сходились прочани, щоб молитися й бити поклони. Сучасність дала йому нове призначення — тепер тут живуть, щоб легко дихати і плідно творити. Люди змінили не лише зовнішність площ та вулиць,— вони підняли загальний тонус життя. У місті створено більше як п'ятдесят науково-дослідних інститутів, сотні середніх шкіл, десятки вищих учбових закладів. Замість похмурого натовпу богомольців та прочан до Києва потяглася сотисячна армія молоді, котра хоче знати, вивчати, досліджувати. Місто кустарних майстерень перетворилося на центр, в якому будують кораблі та складні верстати, електроприлади і транспортні машини. Те, що на початку сторіччя місто виробляло за рік, тепер воно виробляє протягом одного дня. В цьому розумінні столиця яскраво

відбиває характер всієї Радянської України, яка виробляє більше чавуну та сталі, аніж Франція, Бельгія та Іспанія — всі гуртом. Назавжди зникла зі свідомості радянської людини так звана «хатянська романтика» — ота убога романтика бідності.

Її замінив пафос високоякісної сталі та добірного колгоспного зерна, вирощеного на українській землі, пафос сили та багатства радянської людини.

Кожен, хто останнім часом побував у Лондоні або Відні, мимоволі подумає про те, як швидко звільнився Київ від наслідків війни. Там ще й досі можна зустріти руїни. Вони охайно огорожені, наче міські управи збираються зберегти їх як пам'ять про минулу війну.

Та навряд щоб і там кому-небудь приємно було весь час мати перед очима таке похмуре нагадування про недавнє минуле! Лихо в тому, що Лондон не має звідки чекати допомоги, яку в роки відбудови Київ одержував звідусіль. Хіба можна собі уявити, щоб Америка, скажімо, подарувала йому Палац науки, схожий на той, який збудували радянські люди на вулицях зруйнованої Варшави? Америка допомагає танками та гарматами, а відбудовуватись Лондон повинен сам.

І мимоволі згадуються десятки і сотні ешелонів, що прибували до Києва з усіх кінців нашої безмежної країни. На платформах стояли трактори, автомобілі, крани, екскаватори. Пульмани були навантажені цементам, платформи — деревом, цеглою та залізом. На заході ще гриміли гармати, а на грудях паровозів червоніли транспаранти: «Сибір — Україні» або «Ташкент — Києву». Кожна республіка намагалася зробити свій внесок.

В той важкий час кияни з особливою гостротою відчували, що вони не самотні. Братерська підтримка всіх радянських народів породжувала не лише почуття зворушливої вдячності, а й великий трудовий ентузіазм. Саме через це Київ загоїв свої воєнні рани значно швидше за

Відень чи Лондон, хоча ран було більше і вони були значно глибші та болючіші, ніж там.

Простуючи сьогодні новими вулицями, весь час думаєш про благородну силу і великі можливості, які відкрила нам дружба. Наші діти вчать в новому палаці Московського університету на Ленінських горах,— цю можливість дала нам вона; ми їдемо під час відпустки на грузинський курорт,— це теж вона нам подарувала. Нас ніколи не викинуть на вулицю і не позбавлять права працювати, як це нерідко буває в багатьох містах європейських країн; у нас не відберуть права на допомогу, якщо захворіла близька людина, як трапляється скрізь, на всій землі. Викреслено з нашої свідомості страх за завтрашній день, сумніви і непевність у нашому майбутньому. Все це дала нам дружба — головний здобуток революції, найбільше наше багатство, найцінніший наш скарб.

1957

ПОДОРОЖ ДО ГРЕЦІЇ

1

Дивовижний розвиток сучасної авіації не влаштовує лише одну категорію людей — туристів. І справді, протягом двох-трьох годин швидкісний літак переносить вас в інший світ, позбавляючи реального відчуття простору, випадкових зустрічей та несподіваних пригод...

Мандрівник — особлива істота: в мить, коли він зі звичайної людини перетворюється на туриста, цікавість та допитливість стають його головними прикметами, і йому вже не до душі поетична блакить повітряного океану, в котрій тане все реальне, позбавляючи його можливості бачити й відчувати те, що лишилося там, унизу...

Інша справа — пароплав. Ось він басовито і лунко гуде, попереджаючи про те, що наближається мить розставання; ось він поважно й статечно відпливає від одеського пірса... Через день — Констанца... Увечері — Варна... Ми вільно й весело прогулюємося вулицями болгарського міста... Ще за день — Босфор... В біноклі пропливають величні береги, чужі будинки, невідомі люди... Ми жадібно вдивляємось, намагаючись запам'ятати риси незнайомого нам життя, і — головне — встигаємо подумати про побачене й розкласти враження на вільні полицки в своїй пам'яті... Круторогі воли — це занадто повільно, але пароплав — ось що цілком вдовольняє транспортні вимоги мандрівника.

41

Кажуть, що красу Босфору важко передати словами. Далебі, так воно і є. Немовби свідомий свого споконвічного значення та ролі природного водорозділу між двома материками, мавевіє він золотим туманом з домішкою голубизни, відбиваючи в своїй блакиті бані Візантії та Царграда. Всім еством починаєш відчувати велич краєвиду, важливість цієї історичної місцевості й мимоволі залітаєш в уяві в далекі та давноминулі часи.

А проте сучасність досить брутално вломлюється в гру розпаленої уяви: перед нами залізна сітка, що перегородила Босфор. Кажуть, ніби турки поставили її на випадок, якщо з Чорного моря здумають «прорватися підводні човни». Не знаю, які саме човни вони мають на увазі, але в наших мирних серцях блаженний спокій порушено...

Невесело стає на душі, коли на людському шляху несподівано постає нерозумна й брутална сила і самою своєю появою ображає чисті й наївні ілюзії. Адже ми — мандрівники, ми прагнемо лише побачити незнайомі місця, зрозуміти, як і чим живуть тут люди, щоб розповісти про них дома і, можливо, сприяти цим зближенню людей. До чого ж така підступна завіса з залізним візерунком? Схоже, що нам намагаються нагадати, буцімто пускають нас в інший світ, як небажаний і небезпечний виняток...

Незабаром стає ясно, що тривога наша не даремна. З волі стамбульської поліції пароплав наш стоятиме тут удвічі менше часу, ніж передбачено розкладом. Нам ввічливо пояснюють, що побачити місто ми просто «не встигнемо». Отже, залізна сітка, призначена для захисту Туреччини від підводних човнів, виявляється, має не тільки практичне, а й, головним чином, символічне значення: вона покликана оберігати державу й від щирих друзів — тобто від нас.

Забігаючи наперед, можу з приємністю повідомити, що до Стамбула нас все-таки впустили, та, на жаль, лише тоді, коли ми вже поверталися на Батьківщину. Турецька

поліція, як мовиться, змінила гнів на милість. Щоправда, для цього в світі повинні були статися надзвичайні, можна сказати — нечувані події.

Але про це — згодом.

2

Людина, котра побувала в Стокгольмі, може собі уявити Швецію. Це місто, з його надзвичайною чистотою та статечною поважністю мідноголових палаців, дає змогу уявити й характер усєї країни: вся вона така сама чиста й акуратна, вимушено холодна й розважлива.

Зовсім не те в Греції. Афіни не дають аж ніякого уявлення про суворість гірських хребтів Епіра, про милі маленькі вулички містечок, геть заставлені столиками, біля яких вечорами сидить мало не все місцеве населення, нічого не замовляючи уважним офіціантам. Афіни — звичайне місто: в Європі тепер чимало таких помірно шумливих і не надто великих міст, яскраво розцвілюваних модними автомобілями та неоновим світлом.

Туристові, котрий шукає зовнішніх вражень, мабуть, цікавіше поїхати до Нью-Йорка або Чикаго, де й світла, і галасу значно більше... Але ні в Нью-Йорку, ні в Чикаго не знайде він заповітного Пнікса — високого плескатого горба, на якому вперше в історії людства було вимовлене слово «демократія», ані Акрополя, в чудесному мрамурі якого втілилися демократичні ідеї передхристиянських епох.

Люди сюди приїздять не заради зовнішніх вражень. Через те й туристи тут якісь особливі. На вулицях Афін теж широко представлені непосидючі й допитливі люди з усього світу, та схоже, що, ступивши на грецьку землю, вони викинули геть із своєї свідомості властиву всім туристам величезну дозу метушливості й легковір'я: на їхніх обличчях відбилася самозаглиблення, без якого вони, мабуть, просто бояться виглядати не дуже серйозними.

А проте неминуче настає й хвилина, коли на їхніх задумливих обличчях раптом з'являється пустотлива та злодійкувата посмішка: навіть найповажніша людина тут обов'язково намагається вибрати слушну мить, щоб відколуپнути собі сувенір — шматочок справжнього акропольського мармуру. Без такого неоціненного скарбу не залишає цієї святої землі ні чикагський мільйонер, ні професор Сорбонни, ні навіть статечний католицький священник. Але спеціальна «туристична» поліція напоготові: коли б не її пильність, туристи давно вже розтягли б по своїх кишенях усю древню історію! Поліція дивиться крізь пальці лише в одному випадку — коли ви піднімаєте камінець із землі. Але жартівники твердять, що грецьке відомство, покликане охороняти пам'ятники старовини, має в своєму розпорядженні цілий завод з великою кількістю каменедробрарок, що виробляє оці дорогоцінні камінці, котрі поліція потроху розкидає ночами поблизу старовинних пам'ятників...

Я не маю в своєму розпорядженні точних цифр, але туристів тут так багато, що гроші, які вони сюди привозять, посідають, напевне, значне місце в державному бюджеті країни. Дехто називає туризм торгівлею минулою славою. Мені таке лихомовство видається несправедливим. Що ж поганого в тому, що мільйонам людей дають можливість прилучитися бодай на хвилину до всього, що нагадує про славетний демократизм Перікла або гуманістичні ідеї Фідія? Погано інше — теперішні правителі Греції створюють при цьому обставини, що аж ніяк не стверджують існування того благородного духу в країні в наш час...

І справді, чи можна собі уявити, щоб поліція древньої Еллади дозволяла собі копирсатися у валізах гостей, що приїждять сюди, аби помилуватись великими витворами? Чи здатні були горді елліни минулих віків на те, щоб підкидати своїм гостям з далеких країн безглузді цидулки та брошури, написані тупими людьми з серцями, сповненими

злости й блюзнірства? А коли в ті далекі часи гості побожно ступали по гранітних підлогах чудових храмів, чи оточував і їх натовп поліцаїв, переодягнених у модні цивільні костюми? Нас «на самоті» не залишали ні вдень, ні вночі. І легко було здогадатися, що це аж ніяк не «туристична» поліція...

Що й говорити — за два з половиною тисячоліття звичай в цій країні змінилися і дещо погіршали. Внаслідок цього мені, наприклад, довелося палити тютюн з неймовірно низьким відсотком вологості, бо всі пачки тютюну під час моєї відсутності хтось старанно розпакував. І чи ж винен я в тому, що наявність свободолюбивого еллінського духу в сучасній Греції видалася мені після цього дуже сумнівною!..

3

І все-таки той дух існує, і він живий. Не лише на острові Макронісос, про який тепер згадують лише потай і пошепки. Дух еллінів жевріє і зрідка проривається на світ божий, мов іскра з-під товстого шару мертвотного попелу, і в деяких творах мистецтва, і в зовнішній красі людей, і навіть в отому боязкому шепоті, до якого опускається людська мова, коли йдеться про страхітливий острів, що став концтабором...

Мені пощастило побувати на виставі Королівського театру, коли він показував «Медею» в древньому Одеоні Грода Аттікського. Як владно і просто переносило нас сучасне грецьке театральне мистецтво у вир людських пристрастей давноминулих віків! З якою чудесною пластичністю пересувався хор, чудодійно входячи в трагічний ритм життєвої історії нещасної матері та жінки! Ніхто, крім справжніх еллінів, не зміг би з такою проникливістю та розумінням розкрити смисл цієї великої трагедії, з такою тактовністю відтворити атмосферу людського життя тисячолітньої давнини. Звісно, для того треба бути не

лише еллінами, а й справжніми митцями, котрі свято бережуть багатовікові традиції свого мистецтва, гаряче люблять і розуміють його.

То була вистава, сповнена справжньої краси та глибокого благородства. На дві години злилися в одне і велич древнього амфітеатру, і краса Парфенона, освітленого яскравими прожекторами на фоні чорного неба, і усвідомлення, що саме тут, на одій сцені, дві з половиною тисячі років тому люди вперше почули несамовите воляння Медеї, котра вбивала своїх дітей в ім'я святої помсти за зрадливість людської душі. І хоча на камінних лавах сиділи в цей вечір не древні афіняни, а люди з іншими, часом досить практичними, поглядами, трепет пробігав по спині кожного глядача і змушував його завмерти й затамувати подих.

Проте реальна дійсність жорстко вломилася й сюди. Раптом невідомо звідки виник і почав навально наростати якийсь громохкий гуркіт. Не минуло й кількох секунд, як над самісіньким амфітеатром пронеслися три винищувачі, схожі на хрести. Їхнє вторгнення в поезію Евріпіда було таким несподіваним і гнітючим, що навіть американці, котрі сиділи поблизу, гидливо поморщилися...

Я пригадав залізну сітку, що перетинає Босфор. То був захист лише від нашого добросусідського «проникнення»... Цей гуркіт гнітив усе людяне й живе, що долинало з глибини віків і зветься початком європейської цивілізації. Цей гуркіт поставав, немов залізна стіна, поміж величчю поетичного духу та історичної мудрості і сучасною людиною, безжально жбурляючи її у темну безодню.

В такій постійній атмосфері реактивного гуркоту доводиться тут готувати і творити митцям. І якщо кам'яні брили древнього Одеону не в силі рушити з місця і втекти геть за межі майже окупованої батьківщини, то чимало живих творців залишають її й розлітаються по цілому світі.

Я запитав одного свого знайомого: що нового в сучасній грецькій літературі?

Він відповів:

— Прочитайте роман Казанзакіса «Христа розп'ято знову».

— А чи не можна зустрітися з ним самим?

— Що ви! Казанзакіс емігрував до Франції.

Так, письменник, славою якого пишаться греки, змушений був утекти: тут його відлучили від церкви, а книги спалили.

Та й чи дивно — адже заморські винищувачі не тільки пролітають над Акрополем, — їхня база розташована біля самісіньких Афін. І ясно, що таке сусідство мало кого радує — воно фатально позначається навіть на долі таких видатних людей, як Нікос Казанзакіс.

4

Греція — небагата країна: із семи з половиною мільйонів її громадян третині видано посвідчення про незаможність. В інших капіталістичних країнах такий документ дає право жебракувати; в Греції він лише звільняє від податків. Третина всього населення — така в цій країні й армія безробітних.

Трагедія сучасної Греції полягає в тому, що вона прийняла американську допомогу. В надрах Епіру та Олімпу, в квітучих долинах Пелопоннесу та на багатьох грецьких островах є все для розвитку промисловості, що могла б дати роботу мільйонам трудящих. Тут є різні руди та боксити, є бавовна й тютюн, є вугілля та чудові оливкові плантації.

Але американці — своєрідні помічники: в країнах, що користуються їхньою добротою, вони будують не доменні печі, а військові аеродроми та військові порти. А Грецію вони до того ж вважають ще й не надто ненадійним місцем для розміщення своїх капіталів. Та й чи не вигідніше

купувати за безцінь грецьку сировину, а потім продавати вироблені з неї промислові товари в тій самій Греції?

Саме через це країна не має жодного металургійного чи машинобудівного підприємства сучасного типу. Натомість у Салоніках — база американських авіаносців, а в Гліфаді — величезний американський військовий аеродром.

Отже, грекам не лише немає де працювати, — немає й надії, що становище будь-коли зміниться.

Ви під'їждите до готелю в Тріккала або в Олімпії, й вас вражає дивовижна картина: десятилітні діти стрімголов кидаються до валіз, щоб занести їх до готелю, хоча робити це мусять спеціальні носії або швейцари.

Та носіїв у готелях не тримають: значно дешевше найняти дітей.

Коли в Олімпії до мого чемодана кинулася дівчинка, я запитав хазяїна готелю, котрий метушився поруч:

— Чи не занадто вона маленька в порівнянні з моєю валізою?

Я відсторонив руку дівчини і сам узяв чемодан.

Але хазяїн попередив:

— Ви позбавляєте її хліба.

Довелося скоритись: хазяїн говорив правду.

Мені пощастило побувати на одній із тютюнових фабрик Папастратоса. Впадало в око те, що на цьому цілком сучасному і добре обладнаному підприємстві більшу частину сигарет пакували не машини, а робітники. Коли я запитав представника фірми, котрий супроводжував нас, чому дирекція не купує необхідних машин, він ухилився від прямої відповіді й весело зауважив:

— Адже приємніше палити цигарку, до якої доторкнулися жіночі руки! Особливо, коли це гарні жінки.

Цех і справді був переповнений сліпучими красунями. Схоже, що сюди набирали робітниць саме з числа красунь: сигарети пана Папастратоса, мабуть, мали б ще

більший успіх, коли б разом з сигаретами вони клали в пачки свої портрети...

Я повернувся до цеху і запитав одну з них:

— Скільки ви заробляєте?

— Тридцять драхм на день.

— І цього вистачає?

Вона підморгнула в бік поліцая, що стояв позад мене, і весело вигукнула:

— Ну звичайно ж! Цілком!

Тридцять драхм — один долар: за такі гроші можна купити лише один кілограм м'яса. А на її утриманні родини — мати і молодша сестра.

Зрозумів я також і зауваження представника фірми щодо дотиків жіночих рук: просто людська праця дешевша за працю машин, а безробітних жінок у Греції так багато, що можна й справді вибирати для роботи на фабриці найгарніших...

5

Грецькі села виглядають невесело, хоча плескати будиночки іноді й нагадують про наш передреволюційний Крим. Орної землі тут дуже мало — вона кам'яниста, і поля розташовані здебільшого по схилах гір вузькими смугами, буцімто сходи. Щоб видерти у неї добрий врожай винограду, рису чи бавовни, доводиться поливати кожен клаптик потом тяжкої людської праці.

В сільських кав'ярнях, що містяться просто на вулицях, подовгу сидять чоловіки над крихітними чашечками грецької кави. Навіть у робочий час вони уривають хвилинку, щоб поточити ляси під повіткою. Жінки — інше: їх не побачиш без діла. Як і всі сільські жінки на світі, гречанки значно трудолюбивіші за чоловіків.

Ні за яких обставин вони не сидять без діла. Ось молодиця жене на пасовисько овець — в руках у неї спиці, в кишені моток вовняної пряжі. Вона плете панчохи. Жене

отару, а й не гляне на своє ремесло: руки снують наосліп, пальці роблять самі своє діло.

Ось іде бабуся на крихітному віслучкові. В своїй чорній сукні вона схожа на звугліду дерев'яну статую. Віслучок такий малий, що ніжки його, здається, от-от підломляться. Але похмура тваринка тупо несе свою володарку, а вона тримає під пахвою веретенце і суче пряжу...

В Афінах жінки ходять по місту мало не півроздягнені. Спочатку я гадав, що їхні ризиковані декольте, котрі відкривають шию і спину значно нижче, ніж до цього звикли в інших країнах, викликані умовами тутешнього клімату. Але, дивлячись на одяг селянок, я засумнівався в скромності афінських красунь. Сонце пече немилосердно і тут, а жінки закутані в чорне або темно-червоне — залежно від віку. Мабуть, це рештки турецького впливу — адже і тут за їхнього панування жінки носили чадру.

В селах трапляються трактори — здебільшого селяни їх купують колективно. Проте машин мало та й важко ними користуватись у горах. Маленький трудолюбний ішачок — ось головна рушійна сила грецького землеробства. Дивлячись на цю тваринку-пігмея, я не раз дивувався: звідки у неї стільки сили? Та, здається, їхню таємницю розгадано — і нехай мені вибачать мої шановні колеги-поети: я бачив на власні очі, як отаких ішачків напували з Кастальського джерела...

Мені пощастило побувати і на сільському весіллі. Проїжджаючи повз Агросітес, ми побачили обіч дороги натовп. Люди взялися за руки і, утворивши велике коло, танцювали. Інші обступили їх щільно, спостерігали танцювальне мистецтво односельчан, злегка пританцювуючи й собі.

В центрі плавно кружляла молода, одягнена, як годиться, у легке біле плаття. Кілька п'ятирічних дівчаток підтримували її розкішний шлейф. Плаття і високо збите волосся було прикрашене стодрахмовими кредитками —

подарунками, котрі за звичаєм тут пришпилюють просто до одяжі нареченої. Вона легко пливла під шумну музику, а танцюристи відривалися на мить від своєї пари, щоб пришпилити до її розкішного вбрання і свій внесок, і наречена дедалі більше ставала схожою на ялинку, прикрашену під Новий рік.

Перед цим я бачив, як тут тяжко працюють; бачив нужденні домівки отаких людей, зрозумів, скільки поту треба пролити в цих величних горах, щоб добути жменю маслин чи гроно винограду. І мені здалися зворушливими ці наївні веселощі, ця чиста празникова одяга, ці крихітні дівчатка, котрі так поважно ступали слідом за нареченою, підтримуючи її шлейф.

І чи не дивно — тут стільки вина і воно таке дешево, а на весіллі не було жодної людини напідпитку.

А проте коли вже говорити про п'яних, то треба сказати, що в цій країні жлуктають — і при цьому поводяться цілком по-свинському — тільки американські морячки. Я, проте, гадаю, що спричиняються до цього не лише дешевизна та велика кількість вина, а зовсім інші — чи то моральні, чи то психологічні міркування...

6

Так, той, хто побував лише в Афінах, не може собі уявити Грецію. Я ходив по рівних людних вулицях, прикрашених величезними вітринами з усіляким крамом, і весь час запитував себе — чому саме тут, в оцьому безводному і начебто зовсім непривабливому місці, розквітла така велика й неповторна культура минулого?

Але варто лише виїхати з Афін і бодай на який десяток кілометрів заглибитись в камінні огроми гірських хребтів, досить глянути з орлиних висот на безмежні долини, що лежать унизу, запнуті легким сріблястим серпанком, і стає ясно, що тільки оця велич самої природи здатна була породити таких велетнів, як Фідій та Проксітель.

Кавказькі гори вищі, але рослинність, що вкриває їх, робить навіть найвищі придатним місцем для перебування людей.

Тут могли жити лише боги. Тисячометрові стіноподібні скелі та бездонні громохкі урвища вимагали крил; голі кам'яні вершини, на яких нема за що вхопитись навіть хмарі, народжували духовну велич і титанічну мускулатуру. Варто глянути на рештки циклопічних стін палацу Агамемнона, подивитися з цієї запаморочливої височини на пустельний та величний світ, що розкинувся навколо, щоб зрозуміти, звідки взялися Перікл та древні трагіки.

Коли ж перейти від древньої міфології до сучасної реальності, то мушу визнати, що й зараз почуваю, як по спині пробігає холодок, коли я згадую дорогу на Лариссу. Звичайно, наші кримські та кавказькі шофери великі майстри, іноді вони нам здаються навіть порушниками правил дорожнього руху. Але я певен, що тут їм довелося б починати все спочатку,— наче вони вперше сіли до стерна і боязко спробували виїхати на дорогу...

На цих вершинах формувався еллінський дух, серед цих скель він давався взнаки і в наш час, коли грецька армія так довго і з такою дивовижною наполегливістю воювала один на один з німецько-італійською військовою машиною. Тут цей дух прославив себе і в зовсім недавні роки, коли греки повстали проти нинішніх «мирних» гнобителів з-за океану. Зараз незвично, а головне — небезпечно називати імена. Та якщо їх називають пошепки, якщо, називаючи їх, людям доводиться боязко озиратись, хіба означає це, що героїв немає? До того ж шепіт отой голосно лунає в оцих місцях: тут чисте повітря і резонанс чудовий.

Якось, сидячи на лавочці в одному з пелопоннеських містечок, я запитав знайомого грека:

— Чому американські винищувачі пофарбовано в червоний колір? Адже він демаскує їх і на землі, і в небі і з воєнного погляду не пасує до літака.

У відповідь мій приятель посміхнувся:

— У грецькій свідомості багато червоного. А хамелеони завжди переймають колір місцевості...

Звісно, він жартував. Що ж до визначення кольору свідомості греків, в його словах було багато правди.

7

5 жовтня 1957 року на перших сторінках афінських газет з'явилося сенсаційне повідомлення про те, що в Радянському Союзі запущено супутник Землі. Подія так вразила всіх, що навіть наші наглядачі у цивільному засоромилися й вирішили з нами поговорити.

Я сидів біля столика в невеличкому кафе просто на тротуарі. Це було в останній день нашого перебування в Греції. Я пив каву з фаянсової чашечки і думав про цю чудову країну, про її гарних людей та їхнє нелегке життя.

Несподівано до мене підійшов один з наших наглядачів.

— Ви сьогодні від'їдете...— дещо розгублено почав він.— Прикро, що у вас може лишитися неприємне враження... Ми мандрували з вами по країні не для того, щоб стежити,— ми лише охороняли вас. В Греції багато поганих людей — дехто навіть насмілювався підкидати вам пропагандистську літературу.

Поліцаї безпорадно лопотів, а в руках нервово жмакав газету, в якій на всю широчінь першої сторінки були намальовані земна куля і схема руху радянського супутника.

Я зацікавлено позирав на газету. Він перехопив мій погляд і ще розгубленіше, начебто без будь-якого зв'язку, сказав:

— Так, це чудо!

Можливо, про цю останню зустріч і не варто було б згадувати. Та виявилось, що на запуск першого супутника поліцаї однаково реагували скрізь: коли по дорозі з Греції пароплав знову пришвартувався до пристані в

Стамбулі, нас уже не лише пустили на берег, а люб'язно запросили:

— Ліберте!

Це означало, що віднині в Стамбулі ми можемо почувати себе як вдома.

Що й казати, така зміна в настроях і ставленні до нас була приємна. Та ось що свердлило мозок і не давало спокою: невже декому треба дождитися особливих, надзвичайних подій, щоб почати ставитись до людей по-людськи? Невже тільки сила, а не логіка самого життя на землі, здатна їх отямити?

На жаль, поки що — так. Проте, коли інакше не можна, ми горді й тим, що в наших руках ота сила.

ЦЕ СТОСУЄТЬСЯ ВСІХ

Голова суду оголошує вирок: вбивцю засуджено до розстрілу. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

В залі тривожна тиша. Вирок справедливий, і засудженого не жаліє ніхто. Та тяжко змиритися з думкою, що холодним, бездушним вбивцею стала людина, якій ще зовсім недавно стукнуло вісімнадцять літ, що вона ще сама не жила і позбавила життя іншого, такого ж молодого... За що? Та ні за що. Просто не схотіла вислухати спокійного зауваження. Можливо, тому, що поруч була жінка і закид принижував гідність безвусого молодика, а може, й просто так — убив і крапка. Повільно витягнув з кишені бритву і перерізав горло.

Вбивцю не жаліє ніхто. Але люди, що переповнили зал народного суду, прикипіли очима до двох жінок, що схилилися в безвихідному горі в різних кутках залу. Одна — мати вбитого, друга — мати вбивці: матері двох молодих людей, що тільки-но починали самостійне життя і, вперше ступнувши по дорозі, отак по-різному його скінчили...

Ось як це сталося: увечері п'ять обійбоків, серед яких лише йому, Романівському, сповнилося вісімнадцять, тинялися по вулицях Києва. Раптом помітили квартиру в напівпідвальному поверсі, в якій горіло світло. В кімнатах нікого не було. Романівський розставив «пости», засунув руку в розчинену кватирку, відімкнув зсередини вікно і заліз у кімнату. Забрав усе, що можна було нашвидку прихопити, і разом зі своїми друзками подався до якоїсь Бурківської, щоб сховати у неї вкрадені речі. Другого дня вп'ятох продали їх на Житньому базарі. Тут-таки ж Романівський купив бритву, хоч голитися ще потреби не було. А проте голитися тією бритвою він і не збирався, бо відразу ж таки викинув футляр і почав нею стругати дерев'яшку. Увечері грабіжники разом з Бурківською та її подругою Скардою напилися в Першотравневому саду. Як видно, хлопці занадто вже розперезалися, бо навіть оті дві жінки, що, як встановлено, звикли до таких дружків, сховалися за деревами і спробували втекти. Скарді пощастило: вона сховалася в кущі. А Бурківську хлопці наздогнали, жбурнули на клумбу й почали нещадно бити.

Саме в цю хвилину в парку й з'явилося троє молодих людей. Побачили, що поруч б'ють жінку, і кинулись її рятувати. Як тільки наблизились до Романівського і запитали, в чому справа, той мовчки видобув з бокової кишені бритву і замість відповіді різонув по горлу лейтенанта Щеглова.

За кілька хвилин лейтенант помер.

Це — факти.

Багато що страшить у цій трагічній пригоді. Страшно, що людина може мовчки підійти і несподівано перерізати горло іншій людині; що вона з обдуманим заздалегідь наміром купує бритву і діловито кладе її в кишеню свого піджака; що цій людині лише вісімнадцять років — вік, коли

здебільшого пишуть вірші, конструюють моделі літаків і потай закохуються.

Може, Романівський виріс серед убивць, можливо, в своєму короткому житті він мав самі лише криваві уроки? Ні, його батьки цілком пристойні люди. Батько — начальник цеху на одному з великих київських заводів. Мати? Та яка ж мати вчитиме свого сина вбивати?!

А проте чи ж усе зробили родина, школа, комсомол, аби попередити страхітливу розв'язку? Ні. Щоправда, дирекція школи якось спробувала вплинути на хулігана і навіть написала до заводського партійного комітету, щоб попередили батька. Але товариші з парткомуні не вважали за потрібне давати хід справі. Нащо, мовляв, з такого приводу турбувати комуніста й відривати його від роботи в цеху? Ну, накоїв там чогось хлопець. Перемелеться — мука буде. Комсомол? А при чому ж тут він? Перед ним великі завдання — хай батько виховує сина. Навіть коли майбутнього вбивцю виключили зі школи і батько влаштував його на своєму підприємстві, заводський комітет комсомолу не дуже зацікавився новачком. Не запитав, чому хлопець протягом семи місяців не береться на облік в заводській організації. Батько? А що ж батько! Мало клопоту він мав з хлопцем, чи що? Взяти хоча б недавній випадок, коли стало відомо, що неповнолітній синок разом з чотирма своїми друзками згвалтували жінку... Адже ходив до потерпілої, умовляв, запропонував гроші, аби тільки не подавала до суду. І таки виручив — не подала.

Батько врятував гвалтівника. Тепер йому, чого доброго, ясно, що, коли б він не зробив цього тоді, син, мабуть, не став би убивцею, хоч, може, й довелося б відсидіти за свій перший гріх.

Та справу поклали під сукно, реноме начальника цеху врятували. А заводський комітет комсомолу відмахнувся від поганого комсомольця, за вчинки якого, чого доброго, ще й довелося б червоніти...

Нещодавно я прочитав у газеті статтю про хуліганство серед молоді. Автор навів три випадки, що завершилися вбивствами. Для боротьби з цим огидним явищем він пропонує влаштовувати більше лекцій для молоді, випускати яскраві плакати, що висміювали б хуліганів, а іноді й ставили до стовпа ганьби. Він вважає, що треба частіше влаштовувати вечори, котрі б захоплювали й цікавили молодь...

Що ж, вірно, коли йдеться про виховання нормальних юнаків та дівчат. Молодим, безперечно, потрібні невинні розваги. Та чи не смішно читати лекції хуліганові, котрий сховав у боковій кишені фінку чи бритву і в першу-ліпшу хвилину може пустити її в хід?

Спасеницька проповідь навряд чи змусить покаятись розбишаку. От коли б він зустрів загрозливу протидію з боку всіх людей, котрі сповнили вулицю, трамвай чи кіно-театр,— то інша річ. Адже він хоробрий лише тоді, коли переконаний, що боятись нема чого—коли й перехожі вдають, що нічого не бачать, і міліціонер, помітивши його, соромливо завертає за ріг. Нахаба—завжди боягуз: грюкни кулаком об стіл, і він почне винувато посміхатись.

Якось я запитав продавця в магазині:

— Нащо ви продаєте цигарки хлопчиськові?

— У мене план — моє діло виконувати його.

І ви можете зустріти на вулиці натовпи хлопчаків і навіть дівчисьок напідпитку, з цигарками в зубах. Шпацірують і пускають дим в обличчя перехожим. І роблять це зухвало, наче хизуються своєю розгнузданістю перед усією вулицею.

В магазині — план. І під цим приводом продавець розбещує підлітків. Але «план», виявляється, є навіть у міліції, і план отой іноді змушує блюстителя порядку одвертатися від неприємних пригод.

Якось я подав заяву до міського карного розшуку про крадіжку, що сталася в моїй машині. Минуло кілька місяців, та жодної відповіді на мою заяву не було. Я звернувся вдруге уже особисто. Покопирсавшись у своєму столі, уповноважений відповів мені, що такої заяви він взагалі не одержував...

Обурений, я вийшов на вулицю. До мене підійшов міліціонер, який випадково був свідком моєї розмови з уповноваженим, і чомусь співчутливо поставився до мене.

— Мабуть, злодія не пощастило знайти, от і викинули вашу заяву до кошика,— пояснив він.

— Як то так — викинули?!

— Бачте, кожен невдалий розшук негативно відбивається на статистиці. А багато невдач — от відділення і не вважатиметься передовим. Доводиться такі заяви... ну, щоб пейзажу не псували...

Коментарі зайві, чи не так? Проте, коли міліціонер сказав правду, пояснення його говорять про факт, який варто коментувати...

3

Якось розповіли мені про обурливий випадок, що стався в трамваї. До вагона увійшов парубок напідпитку... Він брутально розштовхав людей, пройшов наперед і раптом помітив біля вікна бабусю, профіль якої йому чомусь не сподобався. Парубок заявив, що він не бажає їхати з нею в одному вагоні, і на зупинці почав виганяти бабусю з трамвая. У вагоні було багато людей, в тому числі й кілька військових. Проте ніхто з присутніх не зважився втрутитись. Тільки жінка-кондуктор спробувала умовити хулігана, але змушена була змовкнути, бо побачила у нього в руці щось схоже на бритву.

Другого дня я подзвонив до чергового міської міліції, щоб довідатись, чим скінчилася справа. Та, як не дивно, черговий відповів, що йому про цей випадок нічого невідомо.

В трамваї міліціонера не було, а на зупинці ніхто з пасажирів не покликав постового, не вжив заходів щодо хулігана і навіть згодом міліцію не повідомив ні про що. Черговий щиро обурювався байдужістю пасажирів і був цілком правий.

А ось інший випадок: на уроках 10-го класу одинадцятій школи м. Києва час від часу почав з'являтися сторонній хлопець. Кепочка з крихітним козирком, штани, заправлені у чобітки,—типовий парубчак з приміської смуги. Викладачі помітили й самого хлопця, котрий до школи ніякого відношення не мав, і його специфічний — «блатний»—одяг. До того ж і поведився він на уроках зухвало—майже одверто чіплявся до дівчат, штовхав хлопців... Та ні керівник класу, ні директор школи не втрутилися—особисто вигнати нахабу не могли б, а звернутися до міліції побоялись.

Виявилося, що хлопець упадав біля однієї учениці і переслідував її навіть на уроках. Якось один з учнів обурився і спробував підняти голос, але того ж вечора став жертвою розбишаки.

Чому ж мовчали керівники школи? Чому викладачі боягузливо терпіли на уроках присутність сторонньої людини, обличчя якої їм було ясне?

В Києві перед війною існувала спеціальна дільниця народного суду, яка розглядала справи вночі. Сюди можна було приводити хуліганів просто з вулиці, й судили їх на місці, без будь-яких зволікань. Нині такої дільниці немає. Та повинно ж існувати місце, куди можна гуртом приволокти волоцюгу чи розбійника, щоб закон його покарав негайно! Адже йдеться не просто про людські покидьки, можливі в усякому середовищі, а про двоногу потвору, котра, якщо її негайно ж не ізолювати, може пролити невинну кров. Скільки сталося нещасть через те, що міліція вчасно не замикала хулігана, коли навіть точно знала, що він ходить по вулицях з ножем! І чи можна провадити

кропіткє й довготривале слідство і намагатися виявити й зрозуміти психологічні мотиви його розбійницьких дій? Хуліган — ворог суспільства. Навіть коли він ще нікого не вбив, то кінець кінцем неодмінно вб'є, і його слід судити на місці й карати нещадно, негайно й привселюдно.

Дико виглядає в середовищі радянських людей отакий здоровань у крихітній кепочці, що никає напідпитку по вулицях з цигаркою в зубах і змушує всіх з огидою й страхом сторонитися. Ми зобов'язані оточити його гнівом та непримиренністю всієї громадськості і змусити відчути на власній шкурі всю силу й суворість радянських законів, покликаних оберігати спокій та безпеку трудових людей.

1956

ПОРОЗМОВЛЯЙМО ПРО ДІТЕЙ

Якось перед світанком на вулиці почувся пронизливий свист та дике тютюкання. Переляканий, я вискочив з ліжка і виглянув на балкон. З вікон суміжних будинків теж визирали здивовані, перелякані обличчя.

Вгору вулицею Коцюбинського йшов натовп десятикласників. Пізніше я довідався, що то були учні 91-ї школи м. Києва. У них закінчився випускний вечір, і за старим чудовим звичаєм вони йшли на Дніпро зустрічати схід сонця, символічно відзначаючи цим урочистий початок свого самостійного життя.

Я дивився на хлопців та дівчат, що горлали на всю вулицю, і нічого не міг зрозуміти. Ніхто нікого не вбивав. Усі були святково вдягнені. Позаду статечно простували їхні вчителі та батьки. І разом з тим тихе нічне місто сповнювалося таким лементом, наче довкола темніли джунглі і навіть за тисячу кілометрів не було жодної людини, котра мусить відпочити після важкого робочого дня і може обуритись із такого неподобства.

Довго ще котилася вулицями хвиля диких вигуків і свисту, піднімаючи з ліжок сотні заспаних людей і змушуючи, мабуть, не мене одного замислитись над причинами та природою цього потворного явища...

Що це було? Звідки така кричуща зневага до людей, до їхнього спокою, до нічного міста? І як можуть з такою

обурливою байдужістю спостерігати цей жах вчителі та батьки всіх оцих юнаків?! Невже їм не соромно мовчки простувати слідом за ватагою, навіть уже самою своєю присутністю беручи участь в цьому дикому лементі? Чи, може, після багатьох спроб припинити його вони вже зневірилися і махнули на все рукою?

Літні, а тим більше старі люди схильні хизуватися своїм поколінням і ставити його за приклад молодим. «В наш час, мовляв, такого не було!» Причина полягає, мабуть, у тому, що погане забувається швидше, ніж те, що приємно згадувати. Звісно ж, покопирсавшись у пам'яті, можна пригадати і з історії «нашого часу» чимало таких, а може, й значно потворніших явищ. Та колись подібні явища мали під собою соціальний ґрунт. Звідки ж вони беруться в нашому середовищі — в суспільстві, де десятилітнє навчання стало загальним, де піонерські загони та комсомол охопили величезну більшість юнацтва, де радянська держава робить стільки зусиль, щоб виховати як слід молоде покоління?

Доводиться визнати, що, говорячи про безсумнівні набутки нашої молоді, ми часом ніяково примовкаємо, коли доходить до її хиб. Адже батьки схильні багато що прощати своїм дітям! Та відомо й те, що справедливий і вимогливий батько кінець кінцем частіше виявляється другом своїй дитині, аніж сентиментальний чи м'який. Всепрощення — поганий вихователь, а батьківська терплячість іноді стає найелішим ворогом.

Так, ми вправі підкреслювати і політичну активність нашої молоді, й трудові успіхи, котрі роблять її учасницею багатьох прекрасних подій. Та глибоко помиляються ті, хто замовчує не такі вже й рідкісні прояви невихованості, нестриманості, а часом й одвертої брутальності, що їх, чесно кажучи, частенько можна зустріти в середовищі нашої молоді. Варто прогулятися увечері першою-ліпшою вулицею міста, щоб почути огидне лихослів'я чи побачити

хвацько заломлену цигарку в зубах безвусого зуха, котрий не тільки не соромиться старших, а й свідомо підкреслює свою повну зневагу до них.

Жодна людина на землі не народжується поганою — негативне прищеплюється їй лише в процесі самого життя. За певних обставин воно спроможне і розвинути і знівечити моральні основи, що їх закладає природа. Отже, справа у виховній силі середовища, в якому людина живе,— особливо ж коли вона юна і являє собою цілинне поле, на якому буйно проростає кожна посіяна зернина — і хліб, і кукуль. Кому ж не відомо, що молодий мозок сприймає легко і запам'ятовує надовго!

Коли перебирати всю систему виховання, під впливом якої молода радянська людина повинна стати чесним і свідомим громадянином, то не можна виявити якогось етапу, котрий міг би щось викривити в душі. Ніжні руки матері... дитячий садок... школа... піонерський загін... комсомол... Кожен із цих виховних етапів мав би прищепити дитині, а згодом і юнакові основи благородних моральних принципів, котрі мусять жити їхнє майбутнє існування: тут і матерна ніжність, і перші радощі від зустрічі з майбутніми друзями, і перші уявлення про Батьківщину та громадську відповідальність взагалі. Починаючи з дитячого садка, дитина має перед собою лише наочні приклади згуртованості й товариськості і повинна була б нібито добре засвоїти обов'язок бути чесним і поважати людей. Та ось минають роки, і в день закінчення десятилітки, майже ставши самостійною, людина йде разом зі своїми ровесниками зустрічати схід сонця і змушує інших перелякано прокидатися від її лементу, свисту й тютюкання, наче довгих років наполегливого виховання зовсім і не було...

Форми виховання — бездоганні, то правда. Та чи завжди вони сповнені й бездоганного внутрішнього змісту, відповідного і самій формі і отим завданням, що їх ми

перед собою ставимо як вихователі молодих громадян?

Мати, звичайно, не прищепить дитині поганих звичок, але вона йде на роботу, лишаючи протягом більшої частини дня свою дитину саму... Комсомольські збори прилучають юнака до інтересів загалу, але ж йому потрібне і романтичне окрилення, він прагне і щирого хвилювання від захоплюючих пригод... Так, радянська школа дає своїм учням ґрунтовні знання перед вступом у самостійне життя. Та, на жаль, в її програмах немає жодної дисципліни, котра викладала б учневі етичні норми й правила поведінки серед людей.

Може, це декому й видасться неістотним, та я глибоко переконаний, що юнак, якого школа навчила б, наприклад, правильно сидіти за столом під час обіду і тримати в руках як годиться виделку та ніж, не піде уздовж вулиці з цигаркою в зубах і не буде на Хрещатику цвіркати крізь зуби. Дехто твердитиме, що це буржуазні умовності... Але ж і привілеї, котрі давали змогу здобувати середню освіту в свій час, теж були буржуазними. Школярський мундир вигадали не пролетарі, та ми одягли в такі мундири своїх дітей саме через те, що і форма до чогось зобов'язує і, отже, дисциплінує.

Ясно, що й дрібниці мають значення в загальному комплексі етичного виховання. Психологічні гальма повинні існувати в свідомості людини не тільки як вроджене, інстинктивне відчуття, а й як прищеплена норма, як наслідок впливу досвідченого педагога на дитячу психіку. Ми зобов'язані повністю опанувати думками та уявою молодої людини і озброїти її нашими новими етичними нормами, які виробилися за п'ять десятиліть соціалістичного співжиття.

Нещодавно мені розповіли цікавий, але разом з тим і тривожний випадок, що стався в одному з українських сіл. Діло було в перші післявоєнні роки. Несподівано хтось

виявив, що деякі комсомольці ночами потай зникають з дому і повертаються лише перед світанком, відмовляючись сказати батькам, де саме вони були.

Виявилося, що ці комсомольці є членами таємної організації підлітків. Коли її розкрили, стало відомо, що метою цієї організації було добродійство: допомагати вдовам обробляти присадибну ділянку, добувати харчі для старих людей та сиріт фронтовиків... І справді, за час їхньої діяльності люди здивовано помічали, що якісь невідомі вночі скопали у деяких вдів городи, а в декого в сінях невідомо звідки з'явилися мішки картоплі та клунки муки.

Дивно — чому членам місцевої комсомольської організації доводилося подібні вчинки робити потай? Хіба добродійство — не обов'язок кожного комсомольця?

Та втім-бо й справа, що місцева комсомольська організація займалася «піднесенням життєвого рівня післявоєнного села» взагалі, а не конкретними вчинками, котрі шире та чутливе юнацьке серце завжди намагається здійснювати практично. Керівники цієї організації, мабуть, забули про те, що сама природа обдарувала запальну свідомість молодого людини благородним намаганням виявляти добро саме по-лицарськи, що юнацька душа жадібно тягнеться до пригод, іноді навіть повитих серпанком таємничості. Та коли б, скажімо, секретар комсомольської організації доручив своїм комсомольцям скопати огородину неможливої вдови потай, він не міг би поставити позначки проти відповідного параграфа свого робочого плану. Та й параграфа такого, мабуть, в отому плані нема...

Отже, не підозріваючи, напевне, й самого існування тонких природних рис у юнацькій психіці, а можливо, просто забувши про них через те, що сам він вже давно перестав бути юнаком, секретар комсомольської організації мимоволі штовхнув деяких комсомольців на шлях, який міг завести їх зовсім не туди, куди вони усім серцем намагалися дістатись...

Це — винятковий випадок, він, мабуть, цілком поодинокий в нашій дійсності. Та неважко знайти й навести безліч інших прикладів, що показали б, з якою дивовижною формальністю працюють деякі комсомольські керівники, котрі не розуміють духовних потреб та душевних стремлень юнацтва. Наслідок один — молоді люди відсторонюються від громадського життя, яке мало б по-справжньому благотворно на них впливати. І найгірше те, що така одворотна сухість властива не лише атмосфері юнацьких організацій, — вона панує іноді і в піонерських загонах і навіть у дитячих садках.

Нещодавно я поїхав купатися на річку Ірпінь і на пляжі опинився поруч з групою дошкільнят. Це були милі чотири- та п'ятирічні пузани — їхні оченята горіли мало не злодійкуватим запалом, а енергія переливалася через вікна.

Коли вони роздягнулися і охайно поскладали свою одягу, пролунав низький басовитий голос виховательки:

— Діти, шикуватися!

Пузани слухняно витягнулися ланцюжком уздовж берега, взялися за руки й застигли.

— Діти, у воду! — гримнула команда, і дітлахи поважно ступнули в річку.

— Діти, з води! — розляглося за хвилину. І дошкільнята покійно, наче приречені, вийшли з води на пісок.

Вони аж ніяк не нагадували пустотливий табунець дітлахів, а швидше схожі були на дисциплінарну команду. І вихователька теж не поводитися, як ласкава матір, — цю жінку з обличчям дотемна запеченим на сонці швидше можна було назвати наглядачкою. І я мимоволі згадав чудове оповідання Юрія Нагібіна «Комаров», у якому змальовано точнісінько таких пузанів і точнісінько таку виховательку. Я переконаний, що й ця називає своїх чотирирічних дошкільнят не по іменах, а на прізвища, як називають завгоспів або агентів у справах постачання

промислової продукції. Йї, мабуть, ніколи не спадає на думку, що дітям хочеться похлюпатись в теплій воді, а потім вийти на берег і збудувати хатку з пісочку або погнатись за отим гусаком...

Оповідання завершується тим, що чотирирічний Комаров тікає світ за очі від свого басоголосого капрала, аби десь там, по той бік паркана, побачити чудовий і невідомий світ, в якому існують жаби та молочні телята. Там у нього вперше широко розплющуються вічка, сповнені цікавості й захоплення, бо в своєму дитячому садочку він не мав змоги побачити того, чого прагнула дитяча душа. Та біда в тому, що поза дитячим садком неважко потрапити і на чужий огорог, і в чужий садок, де саме досягають чужі баклажани та яблука... Отак, зовсім випадково, може він зробити й отой перший фатальний вчинок, який викривить його свідомість і в майбутньому стане причиною багатьох тяжких прикрощів.

Дитсадок... школа... Куди б дитина не пішла, промине кілька годин і зрештою їй доведеться повернутись додому. І щаслива та, котра в хаті застає матір: лагідним словом чи суворим напученням мати зуміє знайти шлях до дитячої душі. Та біда, коли, повернувшись зі школи додому, дитина лишається на самоті. Адже мати на роботі. Потинялося по хаті і — гайда на вулицю.

У післявоєнні роки нашу промисловість треба було відбудувати, а потім вона була ще не досить механізована, бракувало робочих рук. Обставини вимагали, щоб жінка працювала нарівні з чоловіком.

З того часу становище різко й рішуче змінилося, і мені здається, час замислитися над тим, щоб, не зменшуючи заробітку, дати можливість матері, котра працює на виробництві чи в установі, приділити більше часу й уваги своєму домові. Дошкільня можна лишити в дитячому садку, але учень, повернувшись у порожній дім, здебільшого лишається без будь-якого нагляду.

Мабуть, знайдуться люди, що заперечать: така «нерівність» з мужчинами, мовляв, образить гідність радянської жінки. До того ж колгоспниця працює, не користуючись подібними привілеями. Чому ж городянка мусить бути винятком і опинитися в кращому становищі?

Такі заперечення видаються мені не правомірними. В нашій країні жінка користується однаковими правами з чоловіками — то так. Та хто ж не знає, що вся хатня робота, як і виховання дітей, лежить головним чином на плечах матері? А це відповідальний і тяжкий вантаж.

І чи можна порівняти в цьому відношенні матір-робітницю з матір'ю-колгоспницею? Для сільської жінки існують мінімальні норми трудоднів, і вони значно нижчі за чоловічі. Отже, коли сімейні обставини того вимагають, колгоспниця має право обмежитись законним мінімумом виробітку, і на неї не нарікатиме ніхто.

На заводі ж норма однакова для всіх. А виховавча роль матері в місті значно складніша, ніж у селі. Міська вулиця — така довга й широка — сповнена різноманітних зваб, її спокуси для дитини значно небезпечніші. Недаремно ж парубчак, котрий задириливо зачіпає перехожих, а іноді залазить і до чужої кишені, щоб витягнути гаманець, — недаремно ж він здебільшого родом із міста!

Мені здається, давно слід уважно поставитись до всіх оцих, як і до багатьох інших, недоліків у вихованні наших юнаків. Прикро, що, досягнувши значного розквіту, соціалістична держава змушена застосовувати суворі заходи, щоб захистити своїх чесних та трудолюбивих громадян від людей, які б могли бути такими ж чесними й трудолюбивими.

Та осудити злочин — найлегша, хоч і цілком природна справа; ліквідувати умови, за яких він може виникнути, — в цьому полягає мета.

НА ЗАХИСТ ВОДІЯ

Якось мені довелося побувати в київській автоінспекції. Несподівано я став свідком дуже неприємної сцени, досить, проте, характерної, як твердять, для цієї установи, куди приходять водії автомашин у пошуках справедливості.

Сталось це в кабінеті начальника. Обережно постукавши у двері, до кабінету ввійшов якийсь громадянин і почав скаржитись на те, що з його автомобіля без поважних підстав зняли номери: інспектор, що перевіряв її під час техогляду, виявив на кузові якісь незначні подряпини. На думку відвідувача, це було неправильним, і він просив повернути номери.

Та закінчити скарги йому не пощастило, бо начальник уже після першої фрази рішуче й категорично осідлав свого улюбленого коника. Засунувши обидві руки в кишені галіфе і досить невимушено розсівшись у зручному кріслі, він почав вичитувати приголомшеному відвідувачу загрозу нотацію. Стільця він, звичайно, не запропонував — літній громадянин змушений був стояти перед столом і розгублено бгати свого капелюха, поки, упиваючись власним красномовством, начальник виголошував свою викривальну промову.

Я спостерігав цю потворну сцену і з гіркотою думав про багатьох чесних та трудолюбивих водіїв, які часто-гу-

сто зовсім незаслужено потрапляють у подібне становище. Вони не наважуються виправдуватись, бо це лише ускладнює справу, і вважають за щастя, коли їм пофортунить і пощастить відкупитися штрафом. Чи заслуговують вони такого пониження? Принаймні в багатьох випадках — ні.

Що їй говорити, трапляються ще серед шоферів і недисципліновані люди, котрі порушують правила руху. Та в переважній більшості теперішні шофери — справжні трудівники. Це досвідчені й технічно грамотні люди, котрі добре знають сучасні автомобілі, уважні до потреб інших, готові допомогти і визволити товариша з біди. І важко собі уявити серед них такого, який свідомо порушував би порядок. Здебільшого це справжній професіонал, він ставиться до машин, як усякий добросовісний робітник до свого верстата, до свого робочого місця, що годує його родину і його самого.

Давно вже відійшов у минуле той час, коли автомобіль був рідкісним явищем на міських вулицях. В ті далекі роки сісти до керма наважувався хіба що сміливий шибайголова або й просто хвалькуватий зух. Такий молодець міг собі дозволити і похизуватися перед здивованими глядачами, і одчайдушно промчати в забороненому місці, і навіть просто похулганити. З того часу в свідомості багатьох пішоходів утвердився образ шофера-куродава, шофера-удальця, який цілком заслужено знайшов собі місце серед дійових осіб популярних водевілів.

Але та пора відійшла. Автомобіль давно вже став побутовим явищем, — без нього немислимі ні робота сучасної промисловості, ні теперішні масштаби житлового будівництва, ні навіть буденне життя кожного з нас. Водії машин — це тепер уже мільйони людей, великий і дуже важливий загін робітничого класу, це такий самий розповсюджений фах, як токарі, слюсарі чи електрозварники. Сучасний автомобіль здатний розвинути велику швидкість, він може на собі везти величезний вантаж, його обладнання

складне і вимагає знань і вміння. Цілком зрозуміло, що людина, котра працює на такій машині, не може перебувати на професійному рівні своїх наївних, хоч іноді й хвацьких попередників.

І все-таки ставлення до цього величезного загону трудових людей багате в чому лишилося таким, яким було десятки років тому. І не лише з боку пішоходів, котрі чомусь дозволяють собі самим щохвилини порушувати правила руху, але вважають цілком нормальним своє обурення водіями, хоча ті ведуть свої машини за всіма правилами... З ними нічого не вдієш — адже й Остап Бендер твердив, що пішохід правий завжди! Гірше те, що навіть регулювальники та автоінспектори подекуди ставляться до шофера, як до потенціального злочинця, бо щойно сама природа посяла в ньому насіння правопорушництва та неповаги до закону і людей.

Що це не перебільшення, доводить не лише щоденна практика автоінспекцій, а й безліч різноманітних інструкцій та обов'язкових ухвал місцевих органів влади, які фактично узаконюють таке ставлення щодо водіїв та автомобільного транспорту.

Справді, чи можна собі уявити, щоб майстрові, начальникові цеху чи навіть самому директорові виробництва надано було право штрафувати на місці або переводити в нижчу категорію робітника за найменшу провину? До того ж штрафувати довільно, як заманеться, на суму, що саме видалася найбільш підходящою людині, котра має право штрафувати... А коли переводити в нижчий розряд, то не на один, а на два або й більше розрядів відразу... На жодному виробництві це неможливо. А чи можна собі уявити, щоб майстер або директор заводу мав право часом за незначну провину позбавити будь-кого права працювати — на півроку чи навіть на цілий рік? Цього собі вже, безперечно, уявити не можна. Такі міри покарань має право накладати тільки суд, який спершу вислухає обидві

сторони, а потім винесе вирок на підставі справедливості та закону.

Лише водія автомашини можна без суду оштрафувати на місці і позбавити взагалі права працювати. Щоправда, існують так звані дискваліфікаційні комісії, що засідають привселюдно і намагаються справляти враження, що об'єктивно розглядають справи... Але той, хто бував на таких засіданнях, часто-густо переконується, що влаштовують їх не заради торжества істини, а виключно для того, щоб настрахати шоферів. Цілковита відсутність процесуальних норм, а також суворо обмежених законом мір покарання призводять до того, що рішення нерідко приймаються цілком свавільно. Здебільшого в силі залишають вирок, винесений автоінспектором на вулиці, а будь-яка спроба шофера виправдати себе тільки погіршує його становище.

Та, на жаль, шофер іноді просто змушений порушувати встановлені правила. В наших містах більшість вулиць прикрашена такою кількістю знаків обмеження чи заборони, що у потрібне місце іноді фізично неможливо потрапити. Стояти машині заборонено навіть у багатьох місцях на Хрещатику, хоч ця київська вулиця така широка, що тут можна було б дозволити ставити машини і в кілька рядів, не створюючи незручностей для тих, що мають проїхати.

У зв'язку з численними заборонами ставити машини на центральних вулицях доречно, мені здається, відзначити ще й інше. Як відомо, стиль і красу сучасного міста створюють не лише архітектурні ансамблі, а й автомашини. Вулиця, хоч як вона гарно забудована, виглядатиме пустельною й похмурою, якщо виключити з неї автомобільний рух. Тим часом, заганяючи легкові машини в глухі бокові завулки, ми штучно позбавляємо її яскравих барв і різноманітних кольорів, у які пофарбовано сучасні автомобілі. Не дивно, що у людини, яка вперше приїздить,

скажімо, до Києва, часом складається враження, що нашої столиці не властивий характерний для сучасності стиль, а люди живуть тут в притишеному темпі.

Та страждає від цього не лише зовнішність, а й ділова сторона справи. Так, наприклад, московська автоінспекція заборонила водіям ставати біля транспортно-експлуатаційних контор, де вантажні машини, що йдуть у рейс порожняком, мають навантажуватись. Але ж машину треба навантажити! Отже, у шоферів немає іншого виходу, як порушити вказівку автоінспекції. В Чернігові, наприклад, заборонено стояти біля готелів, в Лубнах — біля придорожнього ресторану... Чому? Невже міські автоінспекції сподіваються таким примітивним способом відбити у шоферів пристрасть до вакхічної зваби? Чи не краще дати людині можливість зупинитись біля ресторану і швидко пообідати, аніж змушувати її бігати від стоянки і витрачати дорогоцінний час?

Один знайомий шофер відкрив мені таємничий прийом, з допомогою якого йому пощастило проїхати з Києва до Москви без єдиної дірки в талоні. Забачивши попереду міліціонера, він кожного разу пропускав уперед машину якогось необережного тюхтія і, поки міліціонер його пробирав, проскакував і неподалік зупинявся. Коли на обрії з'являвся новий автоінспектор, хитрун знову пропускав уперед оштрафованого і, як тільки невдачу зупиняли, проскакував знову... До такого маневру він вдавався весь час, і йому пощастило благополучно доїхати до Москви і навіть «проскочити» Тулу, де, як відомо, автоінспектори особливо лютують. Та зате бідолаха, котрий весь час наївно обганяв хитруна, зазнав жахливих матеріальних втрат, не кажучи вже про те, що талон його став зовсім схожий на решето.

Автоінспектори можуть заперечити: водій — то професія особлива, щодо неї необхідно виявляти суворість, аби уникнути катастроф. Адже кожна аварія призводить не

лише до нещастя з водієм,— вона загрожує безпеці перехожих, побіля яких проїздить машина.

Та в тім-то лихо й полягає, що за злочин, котрий призвів до аварії, автоінспекція не вправі накладати покарання без суду, а за незначну помилку чи провину їй чомусь дано необмежене право застосовувати закон.

Виходить, кожен громадянин може, не вагаючись, повторити слова Маяковського: «Моя міліція мене береже», і лише водій чомусь є винятком і змушений визнати, що береже вона, власне, громадян від нього!

Особливо вдячний матеріал для всіляких причіпок являють собою приватні власники та приїжджі провінціали. Хто з нас не бачив, з яким зловісним спокоєм орудовець підходить до припорошеної степовою курявою старенької машини з «обласним» номером! Машина бруднувата — то правда. Але ж при в'їзді до Києва є лише кілька станцій, де можна помити машину, та й то устаткування частенько бастує, а коли й справне, то, щоб помити машину, треба вистояти в довжелезній черзі. Але у автоінспектора відповідь на таке пояснення одна: «Мене не обходить». І боязкий хлопець з колгоспу платить штраф, аби лише йому не пробили талона. Адже, коли повернешся в село «з діркою», голова колгоспу, чого доброго, ще подумає, що ти у відрядженні возив сторонніх пасажирів або напився і наїхав на телеграфний стовп. А тимчасом оцей сільський водій найдобросовісніший і найбільш досвідчений шофер у світі. Спробуйте зупинити його на дорозі, коли з вашою машиною сталася біда. Він копирсатиметься в ній і годину й більше, але обов'язково знайде «іскру», виявить причину... Та й не дивно — адже він мусить все знати: в селі у нього немає помічників, він повинен сам уміти розібратись і в електрообладнанні, і в роботі мотора, і в усіх інших агрегатах як справжній фахівець. Так само, як лікар у сільській лікарні, він зобов'язаний бути і хірургом, і терапевтом, уміти вилікувати і вухо, і горло, і ніс.

Що ж до приватних власників автомобілів, то їх деякі автоінспектори вважають мало не суцільною бандою п'яниць та калімників. Спробуйте-но зайти до ресторану з наміром з'їсти яечню; коли ви вийдете, біля вашої машини стоятиме автоінспектор — чекатиме на вас. В кращому випадку він не дуже ввічливо накаже вам «дихнути», щоб дати йому змогу виявити наявність веселого пару у вашому нутрі; в гіршому — відбере ваше посвідчення і, сівши до стерна, направить машину на штрафний майданчик. Спробуйте завтра довести, що ви ані краплини не випили в своєму житті і були зовсім тверезі, коли він вас спіймав «на гарячому»!

Ви не маєте також права підвезти по дорозі жінку або літню людину, що «голосують» на перехресті, хоч машина є вашою власністю і ви волієте допомогти людині, яка проситься, щоб її підвезли. Та боронь боже—не зупиняйтесь: вас можуть обвинуватити в злочинному користолюбстві. Минулого року я був свідком того, як по дорозі до Сухумі автоінспектор відібрав у майора Радянської Армії шоферське посвідчення тільки за те, що той підвіз якогось дідка від села до села. То було кричущим безглуздя: підозрювати майора, котрий приїхав з дружиною на власній машині з далекого міста Горького, щоб відпочити на Кавказі, що він возитиме пасажирів, аби по дорозі заробити карбованця! Але посвідчення відібрали, незважаючи на те, що майор повинен був не тільки доїхати до місця відпочинку, а якось ще з машиною повернутись назад.

Заради справедливості мушу зазначити, що, наприклад, приморських автоінспекторів анітрохи не цікавлять машини іншого гатунку,—вони застелені барвистими килимами, розцятцьковані всілякими брязкальцями і роблять регулярні рейси поміж Гагрою та Ріцою... Ці машини, безперечно, дають своїм хазяїнам чималі прибутки, але автоінспектори чомусь сором'язно одвертаються, коли, набиті веселими пасажирами, вони проїздять повз них...

В нашій країні тепер сотні тисяч приватних власників автомобілів. Біля стерна можна зустріти й знаменитого фізика, і популярного письменника, і колгоспного бригадира, інженера чи шахтаря. Та всі вони, сівши до стерна, стають жертвами міліцейської сваволі ще частіше, аніж професіонали.

Радянським людям не властиві прояви нечулості та байдужості зверхності. Дико виглядають в нашому середовищі «начальники», котрі втрачають почуття міри і повагу до людей. Так, автоінспекція є хазяїном автомобільного транспорту на вулицях та дорогах країни. Але справжній хазяїн має бути не лише вимогливий, — його перший обов'язок піклуватися, отже, й не ставити нездійсненних вимог. Коли, наприклад, автомобіль має поганий зовнішній вигляд, треба перш за все подбати, щоб було де цей вигляд змінити. Не гріх при цьому подумати й про те, що не кожен має матеріальну можливість фарбувати й перефарбовувати машину, коли комусь заманеться, — адже всі ми трудящі, автоінспектор це повинен розуміти.

Повертаючись до неприємної сцени в кабінеті начальника київської автоінспекції, я мимоволі думаю: взяти б отих двох людей та й поміняти місцями! Посадовити на рік чи на два самовпевненого й брутального начальника до стерна вантажної автомашини — от тоді болі й потреби рядових водіїв стали б зрозумілі й йому. А боязкого відвідувача, який так ґрунтовно вивчив справжнє становище на автомобільних дорогах країни, — до оцього великого столу, оббитого зеленим сукном! Від цього, я гадаю, виграла б справа. Біля стерна сидів би шофер, котрому дуже корисно відчувати на собі необмежену владу блюстителів порядку на асфальтованих шляхах, а за столом начальника — керівник, який чудово знає життя людей своєї професії. Звикнувши до відповідальної ролі, він, безперечно, став би людяним і справедливим начальником...

СТРОКАТИ НОТАТКИ

1. ЧУДО

Сьогодні зі мною стався химерний випадок.

Я стояв біля вікна в кімнаті великого готелю і дивився вниз на сіру, ще не засніжену вулицю. Початок грудня, надворі зимно і вітряно. По той бік вулиці, на хіднику, люди кудись поспішали, ховаючи розпашілі від холоду обличчя у хутрянні коміри. Мчали таксі, і з їхніх глушників виривалися довгі пасма диму, наче з ніздрів баских коней.

На душі було сумно — хтозна-чому.

Я стояв біля широкого вікна, торкаючись лобом холодної шибки. Приємно ні про що не думати і почувати, як по всьому тілі розпливається надвірний холодок... Не знаю, чи багато минуло часу, а я все стояв і дивився на вулицю, запнуту сірою фіранкою ріденької сніжної пороші. Чому ми іноді ставимося з таким незрозумілим упередженням до отого солодкого відчуття, що поймає людину, коли вона раптом затужить, на мить відсторониться від навколишньої метушні і майже фізично починає відчувати, як солодка млюсть опановує свідомість?

Позаду щось рипнуло. Я озирнувся, але в кімнату ніхто не ввійшов. Мабуть, учулося.

Коли я знову повернувся до вікна, то мало не завмер від здивування. Трохи нижче від отого місця на шибці, до якого я щойно торкався лобом, видніла велика розпливчаста пляма від мого подиху, а впоперек усієї плями — різкий прозорий напис: «Люба».

Дивно — звідки він узявся?! Напис був такий чіткий, наче його щойно хтось вивів пальцем по матовому туманцю, що вкрив шибку: може, саме в оту мить, коли я одвернувся від вікна, аби глянути, що там рипнуло. Але, крім мене, в кімнаті нікого не було. Вражений, я почав перебирати в пам'яті імена знайомих: серед них не було жодної Люби!

То що ж це таке?! Може, мені привиділось?

Я опустився на канапу і, вкрай здивований, сидів, не відриваючи погляду від вікна. Нарешті здогадався: звичайно ж, таємниче ім'я хтось написав на шибці задовго до того, як я тут оселився! Напевне, так само, як я, стояв хтось біля вікна і дивився на метушливу вулицю. Його теплий подих затуманював холодне скло... І може, охопленний якимось глибоким почуттям або неясним спогадом, він вивів пальцем на затуманеній подихом шибці оці великі, майже дитячі літери — може, ім'я коханої, а може, й просто чимось миле ім'я... Минув час, крихітні крапельки загуслого подиху випарувалися й зникли, а напис причаївся і став невидимим. Та якісь таємничі фізичні закони не дозволили йому шезнути назавжди, навіть невидимому. І варто було з'явитися комусь іншому, відігріти оте місце на шибці своїм теплом — і з небуття знову з'явилося, наче проявлене на негативі, чітко окреслене крапельками вологи, не відоме мені ім'я, що нагадувало чиємусь серцю про давнє захоплення, а може, й про втрачене кохання...

І я подумав — авжеж, людське тепло може багато чого домогтися і досягти! Його ніжний дотик має животворну силу і спроможний не лише зігрівати, а й оживляти почуття, якщо воно зблякло чи навіть геть розтануло. І хіба не траплялося таке з кожним: почувеш лагідне слово, відчуєш ласку навіть випадкової людини, і ось уже душа твоя готова з вдячністю розкритися і розцвісти. І ти відчуваєш себе дужим і щасливим, і вже починає здаватись, що тобі бракує лише маленьких крилець, щоб ти міг злетіти...

2. З БЛОКНОТА

Коли я думаю про минулу війну, про безліч людей, котрих мені довелося зустріти на її вибоїстих дорогах, вона постає у пам'яті як нескінченний ланцюг подвигів і героїчних вчинків. І то було не звичайне героїство, не одчайдушна відвага хоробрих сміливців, котрі не шкодують свого життя. Намагаючись уявити собі побляклі від часу обличчя, я не можу згадати жодного схожого на звичні портрети колишніх героїв, яким був, наприклад, за першої світової війни Кузьма Крючков.

Ні, це інші люди. Вони не мали козацьких чубів та хвацько закручених угору вусів. Обличчя їхні були сірі від постійного недосипання, та, смертельно втомлені, вони все-таки виявляли нечуваний героїзм, бо йшлося про Батьківщину — про її життя.

Згодом, коли скінчилася війна, герої не зникли. І сьогодні для всіх нас Батьківщина — слово святе. Та, як не дивно, готові на самопожертву заради неї, ми часто-густо уникаємо жертви один ради одного і нерідко буваємо щодо ближнього холодні й черстві. Виголошуючи урочисті слова та натхненні промови про рідну країну, ми часом ніби й зовсім забуваємо, що заселена вона величезною кількістю окремих людей і що служіння Батьківщині немислиме поруч з нетерплячим роздратуванням та недоброзичливістю щодо кожної окремої людини. І мусить нарешті настати час, коли, пишаючись своїм патріотизмом, кожен з нас почне вкладати ще й конкретніший зміст у благородство загальних міркувань і не на словах, а на ділі практично доведе свою вірність не тільки Вітчизні взагалі, а й кожному окремому співвітчизнику.

Чи не час зрозуміти, що коли Батьківщині та народові часто-густо буває замало самого лише чесного виконання службових обов'язків, то й служіння окремій людині не може цим обмежитись і нерідко теж вимагає наших жертв?

Серед багатьох прикладів дивовижної плутанини, зв'язаної з тлумаченням слів, не останнє місце посідає непорозуміння з поняттям «інтелігентність», яке дехто чисто формально ототожнює зі словом «інтелігенція». Виходячи з традицій та уявлень свого часу, Володимир Даль пояснив у своєму знаменитому словнику, що інтелігенція — то «розумна, освічена, інтелектуально розвинена частина населення». Та кому ж не відомо, що в час, коли усталилося таке визначення, деякі представники саме тієї частини суспільства, що носила титул інтелігенції, дозволяли собі й зневажливо ставитись до простої людини, і ганебно схилялись перед тодішніми володарями світу лише тому, що влада була в їхніх руках! А це аж ніяк не сумісне з поняттям інтелігентності, яке в нашому уявленні зв'язане з благородством та справедливістю, з добротою й здатністю до самопожертви саме в ім'я трудових людей.

Даль не був сухарем-вченим, його словник відбивав реальний та життєвий зміст слів, а позаяк освіченість на його очах нерідко вступала в конфлікт з благородством та гуманністю, він не вважав за потрібне вносити ці поняття в своє визначення характеру інтелігенції як соціальної верстви тогочасного суспільства.

Чи набуло це слово свого точного значення, коли настала революція? Ні. В рішучі хвилини жовтневих боїв усе-таки лише поодинокі інтелігенти опинилися на її боці. А згодом, у перші пореволюційні роки? Кількість інтелігентів на боці революції збільшилася, але процес їхнього зближення з революцією відбувався повільно. Трудящі виходили на ленінські суботники, очищали від іржі відвоювану країну, а «манжетщики», як назвав отих інтелігентів Володимир Маяковський, переживали тяжке сум'яття в умах і, не збираючись ще міняти своїх традиційних уявлень, крадькома зиркали на західні кордони. Наче

демонстративно одягаючись у старомодне вбрання, вони в своєму педантизмі та одворотному чистоплюйстві намагалися відгородитись від простих людей, всіляко демонструючи їм свою відірваність і чужість. А далі—шахтинська справа та низка подібних «справ»... Так, народ мав вагомий соціальні підстави вважати й тепер інтелігенцію лише «освіченою, інтелектуально розвиненою частиною населення» — не більше.

Що сталося згодом — відомо всім. Стара дореволюційна інтелігенція розпалася: частина стала гарсонами у паризьких бістрѐ, інші зняли свої накрохмалені манжети і взялися до діла на батьківщині. А народ у цей час надсилав до робітфаків своїх синів та дочок, з робітфаків вони переходили в інститутські аудиторії... Народжувалася нова армія освічених людей, що походила від іншого соціального кореня.

Але з Далевим визначенням інтелігенції відбувся цікавий процес. Якщо у автора відомого словника визначення це з'явилося як відбиток реальної дійсності, то тепер уже реальна дійсність підкорилася словнику, і ми почали називати інтелігентом всяку людину з вищою освітою, хоч і позбавлену часом моральних прав так називатися. Адже з народженням нової народної інтелігенції, покликаної служити високим гуманістичним ідеалам, ми повинні були внести до старого визначення й відповідне—я б сказав, історичне—доповнення, згідно з яким інтелігентною людиною мав би називатись лише той, кому притаманний весь комплекс моральних якостей, що іменується інтелігентністю!

І справді — ось людина з університетським значком на лацкані, яка виходить на трибуну і каже те, чого насправді не думає, виявляє кричущу нескромність, виставляючи свою персону напоказ, лукавить і викручується, намагаючись посісти серед людей місце, яке аж ніяк не відповідає її особистим можливостям... Ця людина зневажає дружину, прищеплює егоїстичні нахили своїм дітям, ганьбить

батьків... Вона не має друзів, бо звикла нехтувати думками тих, хто її критикує... А ось інший — він закінчив лише сім класів, а вийшов на ту саму трибуну і, керуючись велінням своєї совісті, зриває огидну машкару з обличчя лакизи й ханжі, показує нищість нікчеми, що приховалася під нею... А потім повертається додому, і ми бачимо його в колі сім'ї — чистої, чесною та морально вибагливою...

Хто з отих двох людей справжній інтелігент? Освічений хам чи людина з незакінченою середньою освітою, та зате з душею, сповненою любові та поваги до людей та їхніх справ?

В 1943 році, коли наш фронт уже ступив на українську землю, мені довелося проїздити через одне невелике село під Харковом. Разом з Олексієм Сурковим зупинилися ми серед вулиці, вибираючи хату, в якій могли б переночувати. Не змовляючись, ми водночас повернули ліворуч і пішли до воріт. Чому ми вибрали саме це подвір'я — не знаю. Щось привабливе було в охайній хатині, хоч і вона була подзьобана — вкрита ряботинням війни...

Коли ми увійшли й побачили хазяїв, стало ясно, що інтуїція нас не обдурила.

На Україні часто можна зустріти такі хати — їхня чистота й охайність усередині здатна зворушити. Тут кришталево-чистою виявилася не лише хатина, а й, головним чином, люди — мовчазно-скромні, ввічливо-гостинні і тактовно-привітні. Вони розуміли один одного майже без слів. Нас вони теж прийняли без особливих пояснень, і відразу ж здалося, що ми потрапили у власну родину і стали її невід'ємною часткою. Схоже було, що ми з тими людьми знайомі вже дуже давно і коли настане час розлучатись, буде нелегко.

Ні, інтелігентність — це не етикетка освіченості, а природна властивість людської душі! Її можна виплекати і дати змогу розвинутись, та можна викривити й занапастити. І в поведінці з'явиться штучна багатозначність, людина

почне розігрувати фальшиву складність характеру, ні за що не схоче визнати, що не має права судити про те, чого не знає, бо з її погляду подібне визнання могло б применшити її особисту гідність. Така людина почне забувати, що не зовнішні ознаки, а лише внутрішня суть визначає справжню людську вартість... Коротше кажучи, вона стане одним із тих інтелігентів, яких, можливо, і є підстави називати розумними й освіченими, та аж ніяк не слід називати інтелігентними.

4. КНИГА СВОГО ЖИТТЯ

Якось під час обговорення роману «Молода гвардія» (це було в Київському музеї Леніна) один молодий чоловік сказав у своєму виступі, що роман Фадеєва, мовляв, хоч і дуже талановитий твір, але талановитість його дещо знижується через те, що матеріал та образи роману створило саме життя, а події списано з реальної дійсності.

Дзвінко зареготавши — так сміятись умів лише Фадеєв! — Олександр Олександрович вигукнув:

— А хіба талант не потрібний для того, щоб відкрити матеріал? Про молодогвардійців чули всі, а добре написав про них лише Фадеєв!

Його репліка могла декому здатися схожою на недоречне хизування, хоч тим, хто особисто знав Фадеєва, було відомо, що вихвалитись він не любив. Я запам'ятав цю фразу тому, що в ній знаменитий радянський письменник, як мені здається, висловив думку значно ширшу, ніж могло здатись.

«Потрібен талант, щоб відкрити матеріал...» Отже, не така це проста справа — вибрати з величезної кількості життєвих фактів саме ті, з допомогою яких ти зможеш висловити людям найбільше!

Я пам'ятаю одну багатолюдну нараду в ЦК ВЛКСМ, у якій брало участь чимало письменників, в тому числі й

Фадеев. Саме на цій нараді відповідальний працівник ЦК вперше розповів про молодогвардійців і оголосив деякі документи, що стосувалися їхньої діяльності в Краснодарі. Йшлося про те, щоб письменники скористалися з цього матеріалу і спробували написати. Я пам'ятаю також, як, почувши пропозицію, один письменник вигукнув:

— А чому я маю писати саме про них? В наш час ми щодня довідуємося про подібних героїв!

На нараді виступило багато людей — обговорювали, сперечалися. Мовчав лише Фадеев. Чи не диво: він, хто згодом створив такий чудовий роман про молодогвардійців, у ту хвилину мовчав!

Та минуло не так багато часу, і всі пересвідчилися, що по-справжньому відчув усю велич цього матеріалу лише Олександр Фадеев. Мені здається, що мовчав він тоді саме через те, що був приголомшений. Чим? Чи не разючою подібністю всього, про що довідався, з тим, що йому самому довелося пережити? І справді — хіба не нагадує героїчна юність молодогвардійців молодість самого Фадеева, його життя й боротьбу? Адже різними є лише час та місце дії; факти і, головним чином, те, що складає їхню суть, майже не відрізняються.

Взяти хоча б загибель Олега Кошового у шурфі донецької шахти — хіба не схожа вона на загибель Сергія Лазо в печі паровоза, в яку його вкинули японські самураї? А Лазо ж був соратником і другом Фадеева, і якщо трагічна смерть спіткала не самого Олександра Олександровича, а його бойового побратима, то це лише випадковість — не більше. Там — далекосхідні, а тут — донецькі юнаки; там — японські, а тут — німецькі окупанти... В обох випадках нелюдська жорстокість загарбників, в обох випадках справедлива і нещадна боротьба проти них...

Так, Фадеев мовчав тільки тому, що був глибоко вражений значимістю того, що перед ним відкрилося. Як глибоко талановита людина, він ясно відчув, що героїчна

історія молодогвардійців — його тема: в ній його життя. І він написав саме автобіографічний роман; ті, хто не помітив цього, на мій погляд, мало що зрозуміли з роману «Молода гвардія».

Це, звісно, не означає, що писати слід лише про те, що ти особисто пережив. Писати можна про все, але тільки з умовою, що обраний матеріал здатний найкраще виявити твій особистий життєвий досвід.

Випадок з «Молодою гвардією» та її автором, як бачимо, являє собою класичний приклад творчого взаєморозкриття: подія, що її обрав Фадеев для свого роману, допомогла нам глибоко зрозуміти духовний та ідейний світ його письменницької душі, а його письменницька душа допомогла нам відчувати велич та громадську значимість обраної ним життєвої події.

Авжеж, Фадеев говорив правду: потрібен талант, щоб відкрити свій матеріал — матеріал, на якому письменнику пощастить створити те, ради чого він народився й живе на світі!

5. ПОЗИЦІЯ ХУДОЖНИКА

Якось увечері стояли ми втрьох на вулиці. Вдалині, на другому боці, йшла жінка і тримала в руці щось схоже на кошик.

— Бачите, як вона обережно ступає? Мабуть, яйця несе з магазину,— сказав один із нас.

— А я певен, що в кошику молоко,— заперечив другий.— Бачите, як несе,— боїться розхлюпати!

— Давайте подивимось,— запропонував я.

Ми перейшли на другий бік і повільно рушили назустріч жінці.

Те, що ми побачили, здивувало і вразило нас. Виявилось, що в руці у неї був зовсім не кошик, а біла пластмасова коробка з держаками, і несла в ній жінка не яйця і не

молоко, а малу дитину, що спокійно собі спала, погойдуючись в обережній материній руці, наче в колиці.

— Оце — да! — захоплено вигукнув перший, коли жінка віддалилась.

— А у мене склалося було враження, що... — безпорадно промимрив другий.

— Ось бачите, щоб судити про будь-що, треба підійти до фактів упритул! — засміявся я

Всі троє ми належали до письменницької братії, і несподівана зустріч з винахідливою жінкою мимоволі змусила нас замислитись: що таке правда в житті і правда в мистецтві; як повинен до неї підходити письменник, щоб по-справжньому пізнати її; як відображати життя, щоб разом з письменником вірно пізнавав його і той, хто читає тиме книгу?

Перший сказав:

— Для образу цієї жінки не має особливого значення те, що саме вона несе. Важливе враження, яке вона справляє своєю напруженою позою, відбиваючи власний внутрішній стан.

— А чи може поза нам розповісти про те, що жінка думає і переживає? — запитав другий.

— Це залежить тільки від того, що саме жінка несе! — вигукнув я. — Невже вона думала б і почувала те, що й тепер, коли б у своїй коробці несла яйця або молоко, а не власну дитину?! Хіба її внутрішній стан і хід думок не зумовлені саме цим?

Спостерігаючи людину збоку, вивчаючи її лише по сумі вражень від зовнішніх ознак, ми часто припускаємося помилки, якої не можна уникнути, коли точно не знаєш, що саме зумовлює її вчинки та дії. Якби ми почали малювати образ цієї жінки, виходячи тільки з того, що нам здалеку здалось, то створили б портрет жінки взагалі, а не образ матері; образ людини в спідниці, а не жінки, поглинутої турботою про найдороще в світі для неї — про

своє дитя; узагальнення, доведене до абстракції, за якою не видно головного — внутрішньої суті. Це все одно, що, малюючи комаху, не цікавитись — муха вона чи бджола і, таким чином, ігнорувати головне: добуває вона мед чи тільки його споживає.

Приблизне уявлення — це правда сліпих, що перетворюється в повну неправду, коли людина зряча. Бо для того, щоб, маючи ясні очі, бачити не все, треба свідомо одвернутись, тобто злукавити. Можна заперечити: око має обмежені можливості, з певної точки воно спроможне бачити лише певний бік речей. Але існує і така точка зору, з якої річ можна осягнути найповніше. Для письменника це — громадська позиція. Тільки вірно вибравши її, можна побачити життєвий факт в усіх його проявах.

Саме вибір громадської позиції був завжди причиною появи всіх творчих методів. Внаслідок такого вибору з'явився і абстракціонізм, і соціалістичний реалізм. Чим більше віддаленою була позиція, з якої художник спостерігав, тим дужче змазувались реальні обриси життєвих явищ. Розтягнувши цю відстань до розмірів, коли око вже втрачає здатність фіксувати те, в чому полягає суть, художник доводить до абсурду і саме зображення. В результаті з'являється чиста геометрія, за якою в мистецькому розумінні нічого не стоїть, бо ні крапка, ні лінія реально в природі не існують і є лише умовним визначенням чогось.

Люди, які вважають, що перемога такого мистецтва означала б свободу для митця, забувають або замовчують те, що така «свобода» перш за все — втеча. А втеча не може бути ні свободою, ні перемогою: вона — поразка. В мистецтві, в якому суспільство завжди вбачало засіб самопізнання, така поразка є повним крахом, бо саме його існування втрачає будь-який смисл, оскільки воно не спроможне виконувати основне своє призначення — пізнавати.

Я не вірю, що Рокфеллеру, наприклад, абстрактне малярство подобається саме як найкращий засіб мистецького розкриття дійсності чи людської душі. Від того, що людина — міліардер, міняються не самі естетичні критерії, а лише ставлення до них. Отже, ймовірніше, що суб'єктивно він і не покладається на декоративні плями, як на найсучаснішу форму вияву художньої свідомості людей, але, як капіталіст, змушений їх пропагувати, через те що боїться реалістичного мистецтва. Абстракції безпечніші — з відстані, з якої споглядає життя абстракціоніст, важко або й взагалі не можна побачити виразок на тілі суспільства, а таких, як він, це повністю влаштовує.

Через це Рокфеллер і скуповує їхні полотна: набиває їм ціну і таким чином одвертає увагу від того мистецтва, яке здатне розкрити людям очі і вказати їм шлях. Його діями в цій галузі керують не естетичні уподобання, а інстинктивне почуття класового самозахисту, страх перед викриттям істини, яка полягає в тому, що капіталізм — розбій.

Тільки справжнє соціалістичне суспільство не може боятись правдивого відображення, бо засади, на яких воно побудоване, ґрунтуються на справедливості і через те воно не боїться ніякого суду. Навпаки, воно зацікавлене в тому, щоб такий суд постійно відбувався, бо в процесі «розгляду справи» неминуче виявлятимуться перед усім світом його благородні та людяні принципи.

Саме з цієї причини ми — за реалізм. Люди, які гадають, що, заперечуючи інші творчі методи, наше суспільство виявляє сваволю, глибоко помиляються, бо вибір такого творчого методу, як наш, продиктований самим характером соціалістичного суспільства, так само, як вибір абстракціонізму цілком зумовлений соціальними потребами суспільства Рокфеллера і таких, як він.

Ми за реалізм, бо не боїмося викриття; Рокфеллер за абстракціонізм, бо йому потрібне прикриття.

Тут, мені здається, доречно згадати про дьоготь і про лак. Ці дві хімічні речовини стали в наші дні предметом гарячих дискусій в мистецькому середовищі. Декому здається, що лаковий блиск найбільше підходить до наших потреб, інші схиляються до того, що тільки критика хиб є запорукою наших здобутків.

Якби мене запитали, що я вибрав би—дьоготь чи лак, я відповів би, що обираю правду. Правдиве зображення не може применшити позитивних рис, якими цілком заслужено пишається наше суспільство. У нас немає ніякої потреби вдаватись до штучних речовин, бо природний характер соціалістичної дійсності, змальований чесним і талановитим пером, не вимагає ніяких прикрас і не може бути спаплюжений. Як сказав польський класик Красинський, справжня цнота не боїться критики.

Звісно, і правда — не абстракція, вона може теж стати безпредметною догмою, якщо ми не побачимо за нею блага трудових людей, їхніх життєвих інтересів, їхнього намагання досягнути своїх ідеалів. Ось чому кожен письменник мусить брати своєю творчістю пряму участь у боротьбі за кращу долю людей, вносити свій вклад у побудову і вдосконалення свого суспільства. Ось чому наш реалізм активний: він — боротьба.

6. МИ ТЕЖ ЛЮДИ

Мені здається, що істотним недоліком нашої критики є те, що вона частенько за літературним твором не помічає самого письменника — живу людину. Якщо практичну мету критики вбачати в намаганні допомогти позбутися якихось хиб, то перш за все слід було б зрозуміти, що воно за людина отой письменник і як знайти стежку до його душі. Адже треба переконати письменника, довести, що він помиляється, тобто не лише зруйнувати його уявлення, а й змусити сприйняти свої. Виходить, перш за все

слід би подбати про те, щоб схилити письменника на свій бік, завоювати його симпатії, викликати до себе довір'я, тобто повести розмову з письменником, як з людиною, котрій властиве все людське.

Тимчасом нерідко доводиться чути, що такий-то автор, мовляв, не любить критики... не прислухається, ставиться неухважно до серйозних порад...

Критика не така вже приємна річ, щоб її особливо любити. Коли вона справедлива, то перш за все вказує на те, що ти зробив свою справу не так як слід, а довідуватись про це не так уже й приємно. Але автор собі не ворог, і ніхто не бажає успіху своїй книзі так гаряче і широко, як він сам. Отже, коли він не прислухається до справедливого і суворого голосу, то для цього мають бути серйозні причини.

Найчастіше їх дві.

Перша: стаття про його книгу написана в такому тоні, що з самого початку настроює проти себе, викликає внутрішній опір претензією на непогрішимість та категоричністю критичної мови і через це робить письменника психологічно нездатним сприймати навіть святі слова;

Друга: книга вже надрукована, продається в крамницях, і автор уже нічого не може виправити — хіба що в подальших виданнях, яких не швидко діждешся за наших видавничих умов. А критик, який начебто мав би це розуміти, пише про книгу так, будімото перед ним рукопис і автор може врахувати його поради перед тим, як здати книгу до друку.

Можна було б навести чимало причин, які заважають іноді письменникові «сприймати критику», і здебільшого вони мають психологічний характер. Критик, як мовиться, не вміє «підійти», він не намагається завоювати довір'я перед тим, як висловити гірку правду. А завоювати довір'я зовсім не означає підсолодити пілюлю. Можна висловлювати нещадну правду і, виявляючи доброзичливість та

людяність, знаходити шлях до письменницької душі. При цьому треба не забувати лише одного: що письменник людина, з усіма сильними та слабкими рисами, властивими людям взагалі, і коли в ньому й є щось особливе, то перш за все — безпосередність і гострота сприйняття життєвих явищ, в тому числі й тону, яким критика з ним розмовляє.

Враховуючи строкатість оцих заміток, відзначу ще одну дивину, котра відбувається нерідко — особливо з газетними рецензіями.

Якось у набитому трамваї я стояв поміж молодим чоловіком, на якого я мимоволі натискав, та дівчиною, котра так само мимоволі натискала на мене.

— Може, подивимось оце? — звернувся молодий чоловік через мою голову до своєї подруги. Дівчина читала в газеті «Советская культура» статтю Ю. Зубкова про п'єсу Купріянова «Син віку», в якій критик голосно провіщав, що головний образ цього твору «це й є син нашої епохи».

— Ні,— відповіла вона.

Я здивувався. Адже критик вихваляв цей твір і, очевидно, мав на меті переконати глядачів — у даному разі оцю дівчину — в тому, що виставу варто відвідати.

Мое здивування розвіялося, коли я сам потрапив до театру. Я не маю наміру обговорювати виставу, як і саму п'єсу Купріянова. Скажу лише, що в залі було дуже мало глядачів. Мабуть, до думки критика багато хто поставився точнісінько так само, як моя випадкова супутниця...

В чому ж справа? Чому такий «різнобій»? Адже автори газетних відгуків та рецензій так часто говорять від імені глядачів і навіть від імені народу. А глядачі, тобто народ, не прислухаються до порад критики і з охотою відвідують саме виляяну виставу, читають саме розкритиковану книжку, виявляючи іноді щодо таких творів не тільки поблажливість, а й перебільшену цікавість.

Дехто може заперечити: глядача треба виховувати, треба формувати його смак, допомагати йому розібратися в змісті твору... Все це так. А тим часом глядачі читають критичні настанови, вислухують глибокодумні поради, а чинять навпаки, наче мовчки протестуючи проти порад свого вихователя. Чи не тому вони так поводяться, що якимось уже поклалися були на мудрість критичних порад, але завдяки своїй природній практичності вирішили пересвідчитись, чи вірні оті поради, і виявили, що вистава, котра зазнала нищівної критики, не така вже й погана і навіть чимось зачепила, зацікавила, бо непомітно торкнулася душевних струн.

Інакше кажучи, десь колись чимось рецензент себе дискредитував: або дозволив собі похвалити те, що нікому не цікаве, або вилаяв те, що заслуговувало похвали. Це насторожило і відтоді змусило ставитись до газетних порад з недовірям...

Виходить, не можна ставати в позу ментора, виголошувати безапеляційні присуди і зважати лише на свою думку, не рахуючись з думкою глядачів.

Нещодавно до відомого театрального працівника звернувся приятель з проханням допомогти йому добути два квитки на виставу одного з московських театрів, яку було вщент розкритиковано. В касі театру після різких виступів преси квитків дістати неможливо було.

Після вистави приятель подзвонив, щоб подякувати за квитки, і додав:

— Розумієш, як не дивно, а рецензент був правий: виявляється, вистава таки й справді погана!

Як бачимо, його просто вразив випадок, коли газета оцінила виставу так само, як оцінив її він.

Це — факт. Коли ж він комусь із критиків здасться схожим на вигадку, я пораджу краще подумати над її природою, незважаючи на те, вигадка це чи факт.

7. ЩЕ ОДНЕ ЧУДО

Мій друг, садівник, розповів мені якось цікаву річ: виявляється, якщо дорстиглий лимон не зірвати й залишити на дереві на зиму, то весною він знову позеленіє і вдруге переживе весь цикл дозрівання.

Почувши це, я подумав, що в якійсь мірі й людина схожа на такий лимон: коли б її менше смикали, наче намагаючись будо-що зірвати, можливо, навесні й вона почала б усе спочатку і знову пережила б радісні хвилини другої молодості?

В цьому порівнянні не слід шукати ризикованої метафори. Подбаймо краще один про одного: адже нерви — здебільшого — ми маємо всі...

ТОВАРИШ КУЛИК

Час — верховний суддя, то так. Під його допитливим і суворим поглядом нігиться все поверхове й байдуже і лише яскраве й активне витримує суворий іспит на довге життя. Його присуди здебільшого справедливі, хоча й серед них трапляються акти судових помилок, як і в усякому суді.

Навіть на нашому віку бували випадки, коли їх доводилось оскаржувати. Перед ким? Та перед самим часом. Всі ми були свідками того, як його ім'ям із людської шерехи викреслювали людей, котрим слід було в ній стояти. І раптом виявлялося, що мертві й забуті оживали й посідали свої місця. Чи варто називати прізвища?

Іван Юліанович Кулик — один із них. Людина кипучої революційної енергії, широкого мислення й неабиякого поетичного таланту, він не вміщається в межі самих лише своїх книг. А проте кожен справжній художник — то не лише його твори, а й особиста людська і громадська доля: ланцюг, що складається з усіх цих обов'язкових ланок і являє собою закінчений образ митця. Хіба можна собі, наприклад, скласти вірне уявлення про роман «Як гартувалась сталь» без урахування особистої долі Миколи Островського? Навіть про Шевченка ми мали б неповне уявлення, коли б характеризували його самим «Кобзарем». Я помітив, що присуди часу саме тоді й бувають помилкові, коли

вони — здебільшого з випадкових і часто зовнішніх причин — починають розглядати діяльність письменників однією стороною, беручи до уваги лише одну сторону творчої особи — байдуже яку. Винниченка, наприклад, ми й досі розглядаємо лише як політичного діяча, забуваючи, що він разом із тим писав романи та п'єси... Кулика ми оцінюємо лише як письменника, ігноруючи його громадську роль...

Нещодавно мені довелося бачити плакат, на якому зображені портрети членів першого українського Радянського уряду. Серед них — Іван Кулик. Майже всі з борідками, що роблять обличчя значно старшими, ніж вони були справді. Тим часом Куликові тоді не сповнилося ще й двадцяти. Двадцятилітній член Уряду — чи не диво! В наш час парубок у такому чудовому віці — то ще початківець-студент. Щоправда, за конституцією він уже має право обирати чи бути обраним, та я глибоко переконаний, що серед визначних діячів — либонь, у цілому світі — рідко знайдеш двадцятилітнього юнака. Може, то було характерною прикметою бурхливого революційного часу і самі події змушували людей значно раніше відчувати свою громадську відповідальність? Ні. Я гадаю, що від самої людини залежить серйозність ставлення до життя — від її внутрішнього змісту, від її особистих даних, серед яких талановитість і громадська пристрасть посідають перші місця.

В жовтні 1966 року, перебуваючи в Канаді, я часто чув прізвисьце Кулика. Старші люди там і досі його пам'ятають: з часу його консульства в цій країні минуло майже півстоліття, через дипломатичні представництва Радянського Союзу пройшло уже чимало визначних і заслужених діячів, але Кулик був перший, хоча тоді йому не минуло й двадцяти двох років. У Канаді й зараз не легко виконувати обов'язки генерального консула Радянського Союзу — величезна еміграція, котра становить значну частину населення країни, політично різноманітна і складається з цілком протилежних ідейних груп. Що ж казати

про той час, коли наша країна не мала ще ані нинішнього світового престижу, ані нашої теперішньої індустріальної моці й була предметом постійних лютих зазіхань ворогів? А проте, як стверджують свідки, ніхто ніколи й тоді не ставився до Кулика, як до молодика, з котрим можна дозволити собі розмовляти без належної поваги. Державний муж, визначний дипломат, людина, що зважає кожен свій крок і кожне слово. Держава ще не мала теперішнього престижу, але саме такі дипломати, як Іван Юліанович, створювали його.

Повторюю: йому тоді зазедве сповнилося двадцять два роки. І тут, мені здається, слід сказати кілька слів про молодь взагалі. Він належав до наймолодшої верстви свідомої частини тодішнього суспільства, але не просто до молодого покоління, що йому, згідно з нашою звичною формулою, належить майбутнє як неминучий спадок — мало не подарунок від батьків. Він завойовував те майбутнє. Він боровся за нього не на життя, а на смерть, але ніколи не бив наосліп по представниках попереднього покоління, бо воював з ворожими ідеями, а не з попереднім поколінням взагалі. Згодом перед Першим з'їздом радянських письменників мені не раз доводилося бачити, з якою пристрасстю він виступав за об'єднання всіх творчих сил, котрі могли прислужитися радянській літературі,— від Гната Хоткевича, що належав старшому поколінню дореволюційної інтелігенції, аж до Ігоря Муратова, котрий тоді зробив у літературі лише перший крок. Ніякого значення для нього не мало, до якого покоління хто з них належить,— він шукав оту нитку, що пов'язує між собою дух різних десятиліть, бо то — золота нитка. Чому він робив саме так? Та перш за все тому, що для нього, як для переконаного марксиста, розвиток культури — то нерозривний процес. Як це несхоже на позицію деяких наших молодих сучасників, котрі, далєбі, справді переконані в тому, що сучасна українська література з'явилася на голому місці!

Я добре пам'ятаю день, коли вперше побачив Івана Юліановича в Харкові. Він тоді був уповноваженим міністерства закордонних справ при Уряді Української Республіки, але разом із тим вже й автором «Записок консула», кількох поетичних книг і першої Антології американської поезії, доти майже у нас невідомої. Він сидів біля столу Павла Тичини в редакції журналу «Червоний шлях». Редакція містилася в напівпідвальному приміщенні на Пушкінській вулиці. Це були мої перші відвідини столичної редакції взагалі, й я ніяковів і мало не тремтів від побожного страху. Коли я увійшов, то перш за все побачив невеличку на зріст, щупляву людину з вусами та борідкою клинцем, у синьому костюмі, який мене мало не злякав своєю незвичною — як на той час — елегантністю. Мені здалося, що я з'явився невчасно, і вже готовий був повернути назад, коли з-за столу підвівся чоловік, в якому я відразу пізнав Тичину. Я годі ще нічого не знав про славнозвісну любов'язність Павла Григоровича і не зразу здогадався, що він розгубився дужче за мене через те, що бачив, як розгубився я, і, не знаючи чим зарадити, зметався поміж мною та своїм поважним гостем.

Я не знав, що той гість — Кулик, але саме він виручив. Розуміючи, що до редакції такі, як я, ходять лише з паками віршів, він відразу запитав:

— Щось принесли?

— Авжеж, приніс. Щоправда, і сам не певен, чи підійде.

Кулик розгорнув мій зошит і почав читати, наче й не голосно, але так, щоб чув і Тичина теж.

З редакції ми з ним вийшли удвох. Жовтий шкіряний портфель здавався мені надзвичайно великим у порівнянні з його невисоким худорлявим господарем. На розі Раднаркомівської ми попрощалися, і я ще деякий час дивився, як він ішов, міряючи вулицю кроками, що теж здалися мені для нього завеликими, як і портфель.

З того дня я зустрічався з Іваном Юліановичем часто — або в квартирі самого Кулика, на вулиці, що за дивовижним збігом називалася Садово-Куликівською, або в крихітній комерчині Леоніда Первомайського, або в приміщенні ВУСППу, що містився на Сумській.

То був час надзвичайного поживавлення літературного життя, про який варто було б докладно розповісти нашій молоді. Ну бодай для того, щоб декотрі з її числа не гадали, що література на Україні почалася лише з них. Сучасна літературна молодь нерідко винаходить поетичні велосипеди, на яких у ті роки багато хто вже уміло їздив. Як часто, читаючи вірші деяких поетів сьогодні, я пізнаю в них і експресіоністичні зальоти Валер'яна Поліщука та Гео Шкурупія, і абстрактний «шіллеризм» Олекси Влизька, і не завжди обгрунтовану словотворчість та войовничу епатацію Михайля Семенка! Коли бачиш, з якою велеречивою певністю в своїй неповторності й новизні видають свої книжки «впоперек» російські поети Роберт Рождественський та Андрій Вознесенський, мимоволі згадуєш численні видання, здійснені в Харкові ще тоді, й знову переконаєшся, що все повторюється на нашому грішному світі... Необмежені можливості численних видавництв робили появу книги літературною, а не майже поліграфічною подією, як зараз. Гіркий сучасний дотеп, в якому говориться, що написати книгу значно легше, ніж видати її, в ті роки звучав би безглуздим софізмом... Треба було тільки написати, і нічого було думати про те, як же надрукувати свій твір? І письменники писали — в усіх жанрах, в усіх стилях, і це робило творче життя багатим і різноманітним, сповненим змісту й темпераменту, як і повинно бути в творчому житті.

Може, спричинялася до того й гаряча зацікавленість людей, що керували тоді літературним процесом... Звісно, під час гострих баталій, які виникали між керівниками різних літературних організацій та угруповань, розпалюва-

лись пристрасті — часом і політичні. Траплялися й гіркі помилки, неминучі в усякій боротьбі. І все-таки Іван Кулик, на мій погляд, припускався їх менше за інших. Можливо, спричинялася до того його широка обізнаність в питаннях світової літератури, що вже сама по собі була ґрунтом для більш широкого загального мислення. А може, причиною було глибоке почуття громадської відповідальності, вироблене в підпіллі й на дипломатичних постах. У всякому разі, важко уявити, щоб Іван Юліанович бодай у думці поставив щось в залежність від своїх особистих письменницьких уподобань чи інтересів. Для нього нічого особистого взагалі не існувало, коли йшлося про загальні справи, про літературний процес.

У цьому розумінні він мені завжди нагадує Олександра Фадєєва. Може, тому, що й Олександр Олександрович пройшов революційну школу того самого ступеня, що й Кулик.

Люди, котрі вчилися у тій школі, вміли ставити загальні інтереси вище своїх уподобань...

Середина тридцятих років була для української літератури часом великих втрат, яких вона зазнала не з своєї вини: загальна ситуація не могла не позначитись і на ній. Але саме в цей час і почалася консолідація літературних сил. На засіданнях оргкомітету майбутньої Спілки письменників з'явилися біля одного столу Куліш і Микитенко, Кулик та Бажан. Всі вони були визначними українськими письменниками, що поприходили з різних літературних організацій. Я добре пам'ятаю різкі, а часом і роздратовані промови Микитенка і Куліша. Але саме Кулик, який завжди головував на цих засіданнях, шукав і знаходив шляхи до примирення. Він спирався на те, що об'єднує протилежні табори. А об'єднувало одне — інтереси радянської літератури. Адже і Кулик, і Куліш були командирами революційних полків, і розходження в літературних смаках не грали особливої ролі. Коли згадували про

«Мину Мазайла», Кулик не забував, що існує й «Комуна в степах», і «97»...

Говорячи про терпимість Івана Юліановича, яку дехто схильний називати нетерпимістю, про ідейну вимогливість, яку іноді визначають мало не як партійний фанатизм, доречно, на мій погляд, знову ж таки згадати час, про який ідеться. Упередження, котрі згодом завдали великої шкоди в оцінках мистецьких явищ, тоді ще не перетворилися в догми, як ми їх схильні визначати тепер. То були упередження, пов'язані з глибоким переконанням, зі щирою вірою представників протилежних літературних напрямків у свою правоту. Досить згадати, якою непомірною була їхня розплата, коли те, в що вони гаряче вірили, дехто принизив до рівня догм.

В зв'язку з цим хочеться нагадати епізод, свідком якого я був під час Першого Всесоюзного з'їзду письменників. Напередодні виступив з доповіддю Бухарін і спробував протиставити духові поезії Маяковського дух поезії Пастернака. Всі ми шанували Бориса Леонідовича, але Маяковський нам був дорожчий. І через це виступ Бухаріна сприйняли, як удар по всіх нас.

Під час перерви до мене підійшов Олександр Безименський і шепнув, що увечері запрошує до себе. Коли я прийшов, його невеличка квартира вже була набита людьми. Були тут і Дем'ян Бедний, і Кірсанов, і Прокоф'єв, і Сурков, і багато інших російських поетів. З українських — Кулик і я.

Дем'ян Бедний лютував. Його підтримували мало не всі присутні. Товариші вважали, що Бухарін вчинив диверсію не лише проти Маяковського, а й проти Бедного та Безименського з метою встановити на п'єдесталі формалістичного декадента Пастернака.

І тут озвався Кулик:

— Між іншим, сам Маяковський його оцінював трохи інакше...

Репліка Івана Юліановича обурила Дем'яна. Він підвівся з-за столу і нахилився над Куликом, наче збирався розчавити його своєю масивною постаттю, і досить брутално запитав:

— Невже й сюди затесалися його агенти?

Іван Юліанович зблід. В кімнаті настала тривожна тиша. Обидва вони — і Бедний, і Кулик — були для нас визнаними авторитетами, і несподіваний інцидент неприємно схвилював усіх.

Дем'ян сів, сердито відсапуючись. Тим часом Кулик опанував себе, підвівся і заговорив. Справа, мовляв, зовсім не в тому, що в своїй доповіді Бухарін намагається применшити значення якоїсь певної течії чи певної особи. Коли б усе зводилося до помилкових оцінок чи ображених амбіцій, то була б не біда. Справа серйозніша. В доповіді зроблено спробу зашкодити процесові об'єднання літературних сил в момент першого з'їзду, скликаного саме для цього. І треба відкинути все інше і думати тільки про це.

Коли Кулик сів, я бачив, як йому було важко заспокоїтись. Дем'ян щось невдоволено мимрив, але заперечити не смів. Репліка Івана Кулика викривала справжню суть того, що відбулося на з'їзді, і всі зрозуміли, що Іван Юліанович правий і проблема значно серйозніша, ніж здавалося нам.

Погодились, що на ранішньому засіданні, на якому мало початись обговорення доповіді Бухаріна, повинен виступити хтось із нас. Всі мимоволі подивилися на Івана Юліановича. Та він цього зробити не міг: він уже виступив перед цим — на одному з перших засідань. Вирішили, що слова попросять Кірсанов і Сурков.

На ранковому засіданні делегати здивовано спостерігали, як, сидячи за столом президії поруч із Бухаріним, Кулик щось сердито шептав йому на вухо, а той не менш сердито відповідав. Але ми — ті, хто напередодні був у квартирі Безименського, — зрозуміли, про що мова...

Пізньої осені 1934 року столицею Радянської України став Київ. Незабаром тут відбулася друга, «київська», частина Всеукраїнського з'їзду письменників, і організація Спілки, що об'єднала всіх українських майстрів пера, остаточно завершилася. Іван Юліанович вважав, що головне зроблено, можна перепочити. Він давно мріяв поїхати до Умані — міста, в якому ріс, звідки змушений був податися за океан у пошуках кращої долі і куди повернувся вже комуністом і командиром загону революційних військ. На щастя, саме в цей час новоутворена Спілка письменників одержала новенький газик.

Кулик запросив мене і Миколу Бажана поїхати з ним Микола Платонович — теж уманчанин — охоче погодився, і ми рушили.

То була чудова подорож. Газик весело підстрибував на своїх цупких ресорах, підкидаючи нас під самісінький тент. Степовий шлях теж нічим не нагадував сучасних автострад, і нам не раз доводилося після невеличкого дощуку витягати машину з кювету. Але хмари швидко розвіювались, сонце знову визирало з-за них, і колеса котили далі по ковбанях та вибоях...

Ми завернули в Моринці — в Шевченкові місця, посиділи під вітластим дубом, під яким, за переказами, любив сидіти Тарас Григорович. Все, що ми бачили, ба навіть сама атмосфера цього історичного села, створювало відповідний настрій. Далі ми заїхали до Суботова, по дорозі не раз зупинялися біля степових могил та камінних баб, котрі навіть своїм мовчанням нам багато про що розповідали.

З тих пір минуло понад тридцять років — з пам'яті вивітрилося чимало подробиць, які варто було не забувати. Я дещо записував, але й записи загинули під час воєнних злигоднів. І все-таки сама атмосфера тієї подорожі, щирі стосунки, що встановилися між нами трьома, запам'яталися, наче все це було вчора. І мимоволі запитуєш себе:

чому Кулик запросив узяти участь у цій подорожі саме нас двох? Я був значно молодший, а Бажан ще зовсім недавно належав до літературного угруповання, яке аж ніяк не дружило з ВУСППом...

І знову діходиш висновку, що навіть така невинна подорож не була для нього лише способом відпочити на чистому повітрі чи розважатися у колі веселих товаришів. Персональний склад «екіпажу» — керівник спілки, недавній «супротивник» і молодий поет — то була для нього не просто приємна компанія. Схоже, що навіть для такої подорожі він підібрав супутників, які своєрідно демонстрували б ідею єднання літературних сил різних напрямків і поколінь — ідею, за яку він багато боровся протягом останніх двох років...

Нарешті ми дісталися до Умані. Тут Івана Юліановича знали всі. Я добре пам'ятаю, як біг слідом за нами хлопчак зі щіткою та коробкою вакси в руках і кричав: «Товаришу Кулик, я хочу вам почистити черевики!» Хлопцеві було років вісімнадцять, і він міг пам'ятати Івана Юліановича ще з того часу, коли підібрав гільзи після пострілів його знаменитого маузера...

Ми ходили по тінявих алеях «Софіївки», де минула молодість і Кулика, і Бажана. Обидва вони знали тут кожен куток, знали чимало переказів та легенд, пов'язаних з цим романтичним парком. Я був тут уперше і жадібно слухав. Мені приємно було бачити, з якою радістю мої старші товариші згадують свою юність і як приємно їм, що оцей розкішний клопоть землі є їхньою спільною батьківщиною.

Тут-таки ж, у Софіївці, уманчани влаштували нам урочистий бенкет. На галяві, побіля приміщення сільськогосподарського технікуму, вишикувалися столи, на яких рясніли пляшки з знаменитим сидром, що його виробляли тут-таки ж, у льохах технікуму. Головним гостем, звичайно, був Кулик. Біля столу сиділи люди, котрі добре пам'я-

тали все, що він зробив для уманчан, коли був червоним командиром і членом українського революційного Уряду.

Потім ми пішли по місту і завернули на площу імені Кулика. Тоді вона ще чекала свого плану забудови і схожа була на пустельний вигін. Та все-таки вона існувала в місті, де він народився і воював; розчулений та зворушений, Іван Юліанович ледь помітно, немовби винувато посміхався...

У мене збереглося кілька книг Івана Кулика, виданих за його життя, на жаль, мало відомих сучасному читачеві. «Твори, том I», «Антологія американської поезії». В першому томі—великі цикли віршів, поеми «Чорна епопея», «Прерії», «Ніагара»... Антологія начебто є продовженням чи доповненням до них.

Коли перечитуєш ті твори сьогодні, стає ясно, що Кулик не лише визначний поет і перекладач,— він відіграв своєрідну роль і як першовідкривач нової теми для української літератури. Разом з романами й оповіданнями Олеся Досвітнього та драмами Мирослава Ірчана поезія Івана Кулика набагато розширила її тематичні обрії. Для кожної літератури важлива нова фактура, невідомі їй доти люди й незвичний матеріал; для української це було особливо корисно. Споконвіку її жили виключно «внутрішні» проблеми. Гострота, з якою їх ставили і розв'язували наші класики, зробила українську літературу значимою часткою соціального процесу, що відбувався у нашому суспільстві. Але тематична обмеженість не могла не звузити поля її активних дій.

Три письменники, імена яких я щойно назвав, чимало зробили, щоб розширити круговид українського письменства та прилучити українську літературу до світових інтересів. Своїми творами, в основі яких лежить матеріал, взятий із життя народів інших континентів, вони ввели в українську літературу цілком нову для неї тематику і таким чином значно збільшили коло її інтересів. В галузі

поезії заслуга належить перш за все Іванові Юліановичу Кулику. Велика Антологія американської поезії, котру він особисто переклав від першого до останнього рядка, є взагалі поодиноким спробою в українській літературі створити щось подібне. Разом з його власними поетичними творами на американські теми вона становить собою своєрідний комплекс, що й характеризує Кулика як поета, котрий міг би ще чимало зробити для розвитку нашої літератури, коли б довше жив.

І все-таки образ цього письменника складається не лише з його книг. Поет і організатор літературного процесу, він водночас відіграв і помітну роль як революційний діяч, як активний і чесний воїн, котрий боровся за свій народ в дні громадянської війни та післявоєнного миру. Він був людиною активної революційної дії, обдарованою до того ж різноманітними засобами боротьби,— він застосовував їх в залежності від потреб часу, стаючи то поетом, то дипломатом, то політиком. Але всі вони повинні злитися в нашій уяві для того, щоб можна було вірно зрозуміти, ким і яким був насправді Іван Кулик.

ПРО МАТЕ ЗАЛКУ

З невеликої фотокартки, що її подарував мені Мате Залка, від'їжджаючи в країну, де урвалося його героїчне життя, дивиться кругловида сорокалітня людина з орденом Червоного Прапора на військовій гімнасторці. Людина посміхається: без цієї доброзичливої й разом з тим уважної посмішки не можна собі уявити Залку взагалі — повністю вона не згасала навіть в отих рідкісних випадках, коли він гнівався. Сміхотливий вогник був начебто складовою частиною його очей — той, хто обдарований такими очима, ніколи нездатний впадати в меланхолійний сум, байдужість чи безнадію.

Його неможливо уявити собі й постарілим. Дивно, що тепер Мате Залці було б уже сімдесят. Анна Зегерс не помилилася, коли сказала, що мертві лишаються молодими. Та коли розглядати людське життя як сукупність особистих вчинків, то виявиться, що протягом своїх сорока літ Мате Залка здійснив стільки визначного та героїчного, що не забракло б і на столітнього. Подумати тільки: в двадцятилітньому віці, будучи фронтовим офіцером австро-угорської армії, він уже так повівся, що імператор Франц-Йосиф відзначив його особливою милістю, посадовивши поруч із собою до царського столу; через кілька років цей самий молодий чоловік урятував уже значну частину золотого запасу Радянської держави, за що Ленін нагородив його золотою зброєю; а трохи згодом він разом із Фрунзе

уже в Туреччині, де в той час Кемаль-паша боровся за встановлення більш демократичних порядків у своїй країні... І нарешті — Іспанія, котра стала вершиною його слави, країна, в якій ще колись буде встановлено золотий пам'ятник його великому серцю.

І при всьому тому — письменник, котрий ніколи не розлучався з пером. Це, мабуть, особлива риса, що відрізняє Мате Залку від звичайного уявлення про героя. І важко визначити характер цього взаємозв'язку — письменник з революційною зброєю в руках чи зброносець революції, який оспівував її в своїх книгах. А проте чи правомірно взагалі відділяти від пісні образ того, хто її створив? Хіба можна, наприклад, твердити, що поезія Шевченка — одне, а його трагічна доля — інше?

Про Мате Залку написано багато — цілі томи. Йому присвячені навіть окремі романи, а це вже, безперечно, є найпевнішою ознакою справжньої легендарності. Мені пощастило близько знати цю чудову людину, і коли б я почав описувати все, що запам'ятав, довелось б теж написати цілу книгу. Можливо, час ще настане і для цього; поки що хочеться переповісти лише один епізод, про який ніхто не розповість, крім мене. Адже тепер я вже лишився єдиним, хто випроводжав ленінградський поїзд, коли Мате Залка востаннє поїхав з Москви! Був при цьому, щоправда, ще його племінник — Белла Аради, але і його вже нема: він загинув під час випробування нового радянського винищувача.

Про Залку не можна сказати — «ми познайомились такого-то числа». Перша зустріч із ним усім здавалась продовженням давнього знайомства. Він умів створювати особливу атмосферу під час зустрічей з новими людьми і коли звертався до незнайомого перший, це виглядало так, ніби він продовжував давно розпочату розмову, наче він був твоїм другом задовго до того, як тебе вперше зустрів.

Так сталося й тоді, в 1930 році, між двома засіданнями Міжнародної конференції революційних письменників у Харкові. Я випадково опинився у фойє Будинку письменників імені В. Блакитного саме в хвилини, коли фоторепортер розставляв групу делегатів, аби сфотографувати її. Тільки-но я з'явився, Залка вигукнув: «Саво, швидше сюди!» І я сам не помітив, як став поміж ним та Людвігом Реном. Поруч були Анна Зеґерс, Егон-Ервін Кіш, Оскар-Марія Граф, Карл Грюнберг і Ганс Лорбер. Я, звісно, знав їх усіх, але звідки Залка міг знати мене, автора двох тонесеньких збірочок, нікому невідомого початківця? За хвилину ми вже спускалися у підвал, до ресторану, де, певна річ, уже не було часу відповідати на такі запитання.

Так само несподівано й просто я одержав від нього і першого листа, і перше запрошення на обід, і першу пропозицію поїхати удвох на літературний вечір до політехнічного інституту. Так само просто й природно він з'явився вперше і в моєму домі. Згодом я не раз переконувався в тому, що близькість ніколи не була для Залки наслідком зближення, вона з'являлася відразу або ж її ніколи не було. Залежало це тільки від того, чи є для неї моральні підстави з погляду самого Залки, котрий умів установити це ще перед тим, як з людиною вперше заговорити.

Коли він повинен був їхати до Іспанії, в наших взаєминах сталося вже багато такого, що зближує й ріднить,— і спільні поїздки по Україні, і незчисленні бесіди та дискусії. Він був значно старший, і в мене від нього не було ніяких таємниць. Незабаром я переконався, що й він нічого не таїть від мене.

Коли цього разу я приїхав до Москви, ми зустрілися тільки один раз, і це могло здатися дивним. Раніше я нерідко зупинявся у нього дома,— в таких випадках ми весь час були разом і розлучалися тільки тоді, коли йшли з дому кожен у своїх справах. Цього разу я одержав

кімнату в готелі «Москва», але, скільки не телефонував, ніяк не міг Залку застати дома.

Якось ополудні хтось постукав у двері, і, не чекаючи дозволу, до кімнати увійшов Залка. Він був у цивільному — це йому не дуже личило: кременна й мускуляста постать значно краще виглядала в чобітках та гімнастборці. Я жартома спробував дорікнути — мовляв, останнім часом тебе зовсім неможливо спіямати, — але Залка не відповів на докір. Він походжав туди й назад уздовж кімнати, поглинутий чимось своїм. Раптом зупинився й сказав:

— Знаєш, Саво, я незабаром від'їжджаю.

Мені не вчулося нічого особливого в цьому повідомленні, і я досить байдуже запитав:

— Куди?

— А от саме цього я тобі й не скажу! — лукаво і разом з тим урочисто вигукнув Залка.

Він не любив дешевих дотепів та пустослів'я, як не любив і прикидатися дурником або дурити когось. Через це його відповідь мене дещо здивувала.

— Коли не хочеш говорити, куди їдеш, нащо ж кажеш, що від'їдиш?

Обличчя його раптом спохмурніло, він поклав мені руку на плече і, дивлячись просто в вічі, повільно проказав:

— Навіть цього ніхто знати не повинен, крім тебе. Тобі ясно?

Одверто кажучи, я нічого не розумів і тепер. Всі ми в ті роки часто їздили, але в цьому ніколи не було нічого таємничого. Я не знав, як поставитись до цієї розмови, і все-таки готовий був усе це сприйняти як недоречний жарт. Але Залка не дав мені часу для того, щоб зважувати щось чи вирішувати, — все ще походжаючи туди й назад уздовж кімнати, він зовсім несподівано запропонував мені піти з ним наступного дня вранці в кіно.

Я гадав, що йдеться про перегляд нового фільму, на який йому пощастило одержати зайвий квиток. Та виявилося, що зала стереокіно, куди ми прийшли, була зовсім порожня, наче хтось улаштував перегляд спеціально для нас двох.

На екрані проходили військові маневри — тактичне навчання стрілецьких частин. Правду кажучи, мене це мало цікавило. Я потаємно сподівався, що це лише журнал кінохроніки, отже, фільм, заради якого ми прийшли, покажуть пізніше. Я чекав терпляче. Раптом після якогось кадру Залка гукнув невидимому кіномеханікові: «Стоп! Повторіть, будь ласка, це місце!» На диво, механік послухався, зупинив кіноапарат і знову повторив епізод, що чомусь так зацікавив Залку. Я нашорошився. Мені здалося, що Мате вже не вперше в цій залі, бо поводився, як своя людина, і почував себе, як хазяїн. Коли вимога показати якийсь епізод пролунала знову, я відчув, що тут щось не так... Мені дедалі ставало ясніше, що після картин одних воєнних маневрів ніякого художнього фільму не показуватимуть і Залка прийшов до кінотеатру саме заради хронікального фільму про військові маневри...

Коли ми вийшли на вулицю, я запитав:

— Мате, що все це значить?

Він анітрохи не знітився і замість відповіді запропонував:

— Ходімо до тебе в готель.

Ми піднялися ліфтом, мовчки пройшли уздовж нескінченного коридора і опинилися в моєму номері.

— Ось що я тобі скажу, — заговорив Залка біля самісіньких дверей, — я їду воювати. Ти, звичайно, розумієш, що це — таємниця.

— Воювати?! Куди?

Відповідь у нього, напевне, була вже давно готова:

— До Китаю.

Це мене вразило, але я повірив. Справа в тому, що про

становище в Іспанії в газетах писалося ще мало, а в Китаї вже багато років підряд точилася генеральська колотнеча. Фін Юй-сян... Чжан Цзо-лін... Чан Кай-ші... Ці імена весь час з'являлися в повідомленнях про сутички в різних китайських провінціях, і їх знали всі. І вражав не намір Залки їхати на війну до Китаю, а те, що мені навіть на думку не спала така можливість. Адже я знав бойову біографію Мате, як знав і те, що в Китаї точиться війна, але надто звик до думки, що Залка — письменник, і слова його мене так схвилювали, наче я щойно вперше довідався, що війна почалася.

Він заходився детально розповідати мені про світову політичну ситуацію, хоч, певне, й здогадувався, що я читаю газети щодня. Та Залка не помилився: картина сучасного світу, що її він малював, була значно ширша за ту, котру можна було уявити, читаючи газети. Він признався, що, в зв'язку з наступним від'їздом, і вчора, і позавчора зустрічався з поінформованими людьми. Розкриваючи мені тим самим ще одну таємницю, він, проте, вже не нагадував, що її треба суворо зберігати. І все-таки головне, — що він їде не до Китаю, а до Іспанії, — Залка і цього разу приховав від мене!..

Я почував, що його душа сповнена хвилюючими почуттями і йому хочеться, він змушений поділитися тим, що сповнює його. І ясно було, що розповідає він мені про свою наступну поїздку, тому що будь-що хоче звільнитись від свого непосильного вантажу. Та я почував себе щасливим — адже обрав він для цього саме мене, а не будь-кого іншого зі своїх численних друзів! Він збуджено міряв кімнату швидкими кроками, наче вже перебував у самому воєнному пеклі. І мені ввижалося, що я бачу його на командному пункті в самому центрі воєнних подій. Завжди врівноважений, хоч і веселий, стриманий, хоча й готовий поговорити з товаришем, в цю хвилину він висловлювався гаряче і захоплено, наче переповідав зміст книги, котру

вже до кінця продумав і осмислив, і лишається тільки сісти до столу й перенести її на папір.

Він розумів, що насуваються події, які лише передуватимуть отому страхітливому апокаліптичному лиху, що загрожувє людству,— світовій катастрофі. Мені ж у це важко було повірити. Я на той час лише по одному разу встиг побувати в Італії та Німеччині і тільки на вулиці бачив карабінерів Муссоліні та гітлерівських штурмовиків. А Залка пройшов уже довжелезний шлях від австро-угорських окопів до червоного кавалериста під Перекопом, він уже встиг побувати і в Сибіру проти Колчака, і на Україні проти Денікіна. Та й поінформований він був значно краще за мене, знав усе, що стосувалося політичних взаємин між окремими країнами, і уявляв світову ситуацію цілком. І — найголовніше — мав величезний досвід бійця-інтернаціоналіста, загострене почуття історичного передбачення, яке в ньому виробилося внаслідок повсякденних зустрічей та ідейної дружби з видатними революціонерами, а також багаторічною особистою практикою революційної боротьби.

Остання сторінка «Добердо» — роману про першу імперіалістичну війну — була щойно дописана. Автор не міг знати, що саме цей роман стане його лебединою піснею, і через це збирався розпочати нову сторінку, але вже не в літературі, а в революційній боротьбі. Такою була постійна послідовність його громадських функцій: спочатку він жив та боровся, потім про це писав, після чого знову наставляв період боротьби та життя, котрий він мав згодом втілити в образах. І це була природна послідовність, Залка ніколи не йшов у життя з метою описати його колись; книга з'являлася як логічне завершення його людського покликання — жити для того, щоб боротися за свободу і щастя людей на землі.

Не дивно, що саме про це ми з ним в ті дні найбільше й говорили. Після того, як Залка — свідомо чи випадко-

во — відкрив мені свою велику таємницю, він уже ніби й сам радів з того, що має в Москві місце, де може не таїться і одверто розповідати про все. Він приходив щодня, ми зручно влаштувалися в різних кінцях величезної канапи і, напівлежачи, неголосно перемовлялися. Залка мав їхати на фронт, в полум'я, що бушувало в далекій країні, але мова про можливу загибель на тій війні не заходила. Говорили ми, в усякому разі, про життя, а не про смерть. З ресторану приносили обід, до м'яса ми замовляли зелений горошок — Залка дуже його любив. Ми обговорювали все, зв'язане з майбутньою подорожжю Залки, і мимоволі виникало питання про місце письменника в житті, про значення інтернаціонального обов'язку комуніста... В його устах ці теми ніколи не перетворювались на загальні міркування, бо все його життя полягало в письменницькому та революційному служінні. Отже, й висловлюючи теоретичну формулу, він завжди надавав їй форми висновку з реальних фактів свого власного життя.

Іноді ми згадували наші спільні поїздки по Україні — світанок на могилі Шевченка, подорож Дніпром від Києва до Херсона, виступи перед багатолюдними аудиторіями в Полтаві та Дніпропетровську — все зворушливе й смішне, свідками та учасниками чого ми були не раз. Тепер, через тридцять років, уже нелегко пригадати окремі фрази, а ризикувати бути неточним я не хочу і не можу: ці зустрічі й розмови для мені святі. З певністю тверджу тільки: якщо я в якійсь мірі усвідомив і зрозумів характер громадської відповідальності письменника перед своєю епохою, то сталося це саме внаслідок розмов з Мате Залкою і саме в ті дні.

Виходячи з моєї кімнати в переддень свого від'їзду, він раптом зупинився біля дверей.

— А знаєш, я тебе обдурих. Я їду не в Китай, а до Іспанії.

Ця новина мене майже не вразила: адже головне полягало не в тому, куди він іде, головне було — нащо і чому. Це нове відкриття пояснило мені лише, якою великою таємницею було те, що він мені так обережно і поступово довірив. Та, навіть зрозумівши це, я все ще не здогадувався, що й тепер знаю не все: адже він мав воювати в Іспанії під вигаданим ім'ям! Та я цього не знав і через те не запитував, а сам він мені навіть тепер свого майбутнього імені не назвав.

Настав день від'їзду. Ранком я забіг до Залки і попередив, що ввечері зайду, щоб допомогти йому зібратися і разом поїхати на вокзал. Але Залка попросив не робити цього, а краще прийти до поїзда. Він пояснив, де саме стоятиме його вагон, і наказав не заходити до купе, а чекати надворі. Можливо, не хотів створювати метушні, а може, їхав не сам і не мав права показувати мені тих, з ким їхав...

Вагон стояв у тупику майже під самісінькою стіною якогось похмурого будинку — досить далеко від перону. Вгорі тьмяно світила електрична лампа, довкола майже нічого не видно було. І лише підійшовши до вагона, я помітив Беллу Аради. Мабуть, він помітив і мене, вискочив на приступку і зник у вагоні. Кілька хвилин я чекав, прихилившись до стіни. Нарешті з'явився Белла, а слідом за ним і Залка. Він легко зіскочив на землю і подав мені книжку.

— Це не нове видання, але ти все-таки візьми.— Залка похапцем обійняв мене та Беллу і швидко проказав: — Ну, а тепер, хлопці,— додому!

Він так само легко вискочив на приступку, помахав нам на прощання рукою і зник у вагоні. І не ясно було — чи то він побоювався, щоб нас, бува, з ним не побачили біля цього вагона, чи не хотів виказати хвилювання, котре опанувало його, як і нас.

Я поклав книжку в кишеню піджака і відчув на своєму плечі руку Белли.

— Ходімо.

Ми мовчки простували пероном Ленінградського вокзалу, так само мовчки перейшли через вокзальну площу. Прощання з Залкою виявилось коротким і зовсім не схожим на всі наші попередні проводи, коли він від'їздив до Москви з Києва або я до Києва з Москви. Але я розумів, що і таке воно було недозволеним подарунком, і це надавало йому особливого значення і робило незабутнім.

Можливо, саме про це думав також Белла. Адже тоді він ще не знав, що незабаром сам поїде до Іспанії і, можливо, знову побачиться з Мате. Не думав він, звісно, й про те, що і йому судилося вчинити над іспанською землею подвиг — тримаючись обома руками за шасі свого охопленого полум'ям винищувача, пролетіти над ворожими позиціями і все-таки дотягнути до своїх... Ми попрощалися біля зупинки автобуса, так і не сказавши один одному ні слова, наче пригнічені тяжким передчуттям чи думками, яких не хотілося висловлювати вголос.

Минуло місяців зо два, відколи Залка поїхав. Війна в Іспанії розгорталася і набирала зловісного характеру. Тепер вона вже цікавила мене не тільки сама по собі, а й тому, що десь там воював і мій товариш.

Я вчитувався в кожную замітку, надіслану з поля бою, і дивувався: в жодній не зустрічалось ім'я Мате Залки! Знав, що він там, що часто дзвонить з Мадрида — розмовляє з дружиною та дочкою. Але минали місяці, а ім'я його в пресі не згадувалось.

Якось у газеті «Пролетарська правда» я побачив статтю Іллі Еренбурга, передруковану з «Известий». Письменник розповідав про бойові дії Інтернаціональної бригади та її командира генерала Лукача. Не розумію, як це сталося, але тільки тепер я згадав, що на полиці стоїть книжка, яку мені Залка подарував ще на Ленінградському вокзалі в Москві. Я взяв її — книжка називалася «Пісня про солдатську відпустку». На титулці був напис синім чор-

нилом: «Саво, пам'ятай свого друга. Мате». Почав переглядати зміст і здивувався: тим самим чорнилом, яким написана посвята, підкреслено чомусь назву одного оповідання... Звісно, я й почав читати книгу саме з нього. Виявилось, що і в тексті оповідання тим самим чорнилом підкреслено одне слово: Лукач.

Тепер я розумів, чому Мате подарував мені саме цю книжку і саме на вокзалі. Ім'я, котре він мав носити в Іспанії, було найбільшою таємницею — її він не міг відкрити мені навіть після того, як відкрив усе. Але й не назвати свого імені він теж не міг після всього. І він зробив це так, як міг зробити тільки він — солдат і щирий товариш.

Тепер я знав усе, але розумів і почував ще більше. Адже йшлося не про звичайне довір'я, а й про зворушливий порух людської душі. В цьому був увесь Залка.

Навіть сьогодні, через тридцять років, я ще чую його останню фразу, сказану схвильованою скоромовкою на Ленінградському вокзалі: «Ну а тепер, хлопці,— додому». Сам він не поїхав додому, в свою милу Угорщину. Він подався в чужу країну, щоб віддати своє життя за волю незнайомих людей. Та чи не сказав він нам усім, що для справжнього комуніста чужих людей на світі немає, бо існує щось спільне для всіх трудівників на землі і за це спільне варто віддати життя навіть далеко від рідного дому?

І чи справді він не повернувся в свій рідний край? Адже слава, що докотилася до рідного порога, вона і є — Залка.

ПРО КОСТЯНТИНА ТРЕНЬОВА

Коли згадуєш людину, котрої вже нема, мимоволі думаєш і про час, коли вона жила ще. Адже людина — втілення часу, особливо коли це письменник і все, що відбувається навкруги, цікавить її не як безстороннього спостерігача, а як учасника подій, що має їх втілювати в художніх образах.

А Костянтин Андрійович не належав до безсторонніх спостерігачів. Коли б він був байдужою людиною, «Любов Ярова» не захоплювала б нас сьогодні. Глядачі не шанують абстракцій у штанях — їх цікавлять лише образи, які письменник вихоплює з часу. А щоб вихопити будь-що з отого неподатливого масиву, треба майже фізично втрутитись у реальне життя. уміти спостерігати, зацікавлено відбирати факти і активно діяти.

Коли я приїхав на Дніпробуд восени 1932 року і довідався, що Треньов там, мене це не здивувало. Я з ним не був знайомий особисто і через те не міг пояснити його перебування в найбойовитішому місці того часу особистою цікавістю. Але я знав «Любов Ярову», і це мені все пояснило.

«В найбойовитішому місці того часу...» Я написав ці слова і замислився. Теперішньому читачеві, напевне, видасться дивним те, що був час, коли в нашій країні існувало місце, яке, не вагаючись, можна назвати «найбойовитішим». В наші дні, коли вся країна вкрита величезними будівництвами,

важко виділити якийсь одне місце. До того ж і розміри теперішніх будівництв такі, що Дніпробуд в порівнянні з ними виглядає досить скромним — адже тепер ми орудуємо не сотнями тисяч, а мільйонами кіловат!

Та історичне значення отого будівництва таке велике, що ніякі сучасні масштаби неспроможні його ані потьмарити, ані навіть применшити. Дніпробуд був не лише первістком, а й символом — втіленням великих внутрішніх змін, в епоху яких увіходив наш народ, що вибрав шлях машин та електрики. І споруджували його на історичних місцях, осіпаних у старовинних переказах та народних піснях і через те оповитих серпанком зворушливої романтики. Тут на наших очах зустрічалися і зіштовхувалися дві епохи, і через те, що на боці однієї з них була лише романтика минулих віків, а другу підтримували майбутнє та сподівання молодого покоління, боротьба між ними набирала найгострішого характеру і глибоко захоплювала.

І чи ж дивно, що саме сюди зліталася наша літературна братія цілими зграями? Не в пошуках натхнення, ні: це слово в той час було немодним. Загальний трудовий ентузіазм запалював нашого брата, і поетичне полум'я здіймалося в захоплених серцях з дивовижною публіцистичною яскравістю саме тут, на Дніпробуді. Що ж до мене, то я, можна сказати, мало не постійно перебував біля отих кічкаських скель, навідуючись до своєї харківської комунальної квартири лише зрідка і ненадовго.

Якось я повернувся з короткочасної поїздки до Харкова. Моє ліжко в робітничому бараці на лівому березі було вже кимось зайняте. Темними вулицями, захаращеними цеглою та сосновими дошками, дістався я до райкому, що містився в щойно побудованому приміщенні біля самісінької перемички. Опівночі там ще кипіло життя — в той час у райкомі воно ні на хвилину не припинялося протягом усієї доби, і навіть перед світанком тут можна було дістати довідку або вказівку, як у справжньому бойовому штабі.

Я зайшов до кімнати оргвідділу і попросив одного з співробітників допомогти мені одержати місце в єдиному на той час готелі на Дніпробуді.

— А ви зайдіть до товариша Сталіна, він вам кімнату дасть,— буркнув інструктор, на мить відриваючись від якихось паперів. Він кинув це так швидко і недбало, що вразило мене не лише незвичайне прізвище, а й те, як він з ним вільно поводився. Я не рушив з місця, й інструктор, мабуть, відчув, що я розгубився. Він глянув на мене уважніше, але, як видно, все-таки недопетрав, що саме мені не ясно.

— Дати записку, чи що?— Не чекаючи відповіді, він вилучив з блокнота листок і написав кілька слів, з яких я зрозумів, що прізвище розчув вірно і що для того, аби мати притулок, треба розшукати готель, а в ньому товариша Сталіна.

Той, хто на Дніпробуді мав прізвище вождя, виявився дуже балакучою людиною. Він сидів біля крихітного письмового столика, спершись на нього, наче на трибуну, з якої збирався виголосити промову. Величезний живіт лежав на утленькому столику, що, здавалося, от-от затріщить і лусне під непосильним тягарем. Довжелезний ряд малесеньких гудзиків починався біля триповерхового неголеного підборіддя і закінчувався десь унизу, під столом...

Я розгублено стояв перед ним, але це його не здивувало — мабуть, не я перший кліпав очима, дивуючись із разючої невідповідності його прізвища до посади директора готелю і до всієї його кумедної зовнішності взагалі.

— Я маю лише один номер-люкс, шановний,— добродушно виголосив він, наче розкривав мені свою виробничу таємницю.— Щоправда, номер трохи дорогуватий, зате поруч із вашим колегою. Ярового, шановний, знаєте?

Мені було соромно признатись, що такого прізвища в літературі я не зустрічав, і лише обережно кивнув головою. За кілька хвилин я став господарем «люкса», до якого, проте, цей титул пасував не більше, аніж знамените прізвище до вищезгаданого директора.

Ранком до мене хтось постукав у двері. На порозі з'явилася висока на зріст немолода людина з підстриженими вусами.

— Мені сказали, що сусіда — письменник. Не знаю, чи це правда? — Несподіваний відвідувач подав мені руку: — Треньов.

То ось про якого «Ярового» говорив мені дивовижний директор готелю! А проте безцеремонне поводження з відомими прізвищами було, мабуть, взагалі його характерною прикметою.

Поява Костянтина Андрійовича була для мене повною несподіванкою. Адже я — початківець, молодий український поет, котрого він, безперечно, не знав. Якщо йому й доводилось натрапити на моє прізвище в якійсь газеті, то він міг запам'ятати його лише завдяки непомірній довжині. Сам же він на той час уже широко відомий, в театральному світі навіть знаменитий, а, отже, не чекав, доки я перший прийду і відрекомендуюся, і не вважає це «незручним» ні для своєї слави, ні для свого віку...

Незабаром я переконався, що пояснювалось це не лише його вродженою скромністю та простотою, а й особливими обставинами тутешнього життя. В той час на Дніпробуді приїжджій людині вечорами не було куди подітись. В майбутній колісці електрики ставало темно й незатишно, як тільки починало смеркати. Часто-густо з невідомої причини гасло освітлення і доводилось самотньо сидіти в своїй кімнаті, не маючи можливості ні попрацювати, ні почитати. І хоча за особистою вдачею Костянтинові Андрійовичу було далеко до компанійського та балакучого директора тутешнього готелю, він, мабуть, просто скучив за людиною, з якою міг би перекинутись словом у довгі та нудьготні вечори.

Наступного дня в готелі з'явилися ще два письменники: відомий український драматург Іван Данилович Дніпровський та співробітник «Комсомольця України» Йосип Григорович Горелік, який згодом теж став відомий як визначний російський нарисист. Я добре знав їх обох ще раніше.

Тепер, усі разом, ми вже являли собою мало не цілий літературний гурток, котрий почав збиратись щовечора саме в моєму «люксі», хоча від їхніх кімнат мої апартаменти відрізнялися лише пишнотою нескромної назви.

Вдень всі ми розбігалися кожен у своїх справах. Горелік працював у відділенні редакції «Комсомольця України». Я видавав при виїзному «Комуністі» свій окремий поетичний бюлетень, котрий хоч і складався з одного невеликого злочоденного вірша, та виглядав дуже самостійно — мав традиційний заголовок столичної газети з вказівкою на те, що він є органом ЦК КП(б)У. Ввечері всі ми сходились у готелі, стомлені цілоденним перебуванням в блоках майбутньої греблі, збуджені тільки-но створеною епіграмою чи патетичним віршем, що просто з-під пера потрапляв до рук друкарів. Костянтина Андрійовича я завжди заставав у готелі. «Ні до кого не прикріплений», він не виконував ніяких спеціальних завдань, був «просто письменником» і через це весь час належав собі самому.

Мене дивувало те, що тут, на кипучому будівництві, схожому на вулканічний кратер, з якою буяли молоді пристрасті та захоплюючий ентузіазм, перебуває мовчазна й зосереджена людина, зовсім ніби нічим і не зайнята. Майже щодня, повертаючись до готелю з самого жерла отого вулкана, ще розпалений його постійним палючим подихом, я заставав Костянтина Андрійовича в коридорі — він самотньо сидів на канапі або повільно прогулювався уздовж коридора, застеленого домотканою рядниною. Я цього не розумів. Та чи то зрозумівши, що я здивований, чи, може, навіть намагаючись пояснити собі самому свій власний стан, Тренюв якось заговорив перший про те, що мене дивувало. Мова його аж ніяк не схожа була на спробу виправдуватись перед моїм юнацьким ентузіазмом; як виявилось, він теж був глибоко захоплений усім, що відбувалося навкруги, але, як людина старша й мудріша, переживав глибше і виявляв свої почуття стриманіше.

Того вечора ми довго ходили туди й назад уздовж коридора і розмовляли про літературу. Він ніби й не осуджував мого намагання негайно ж втілити у віршах щойно народжене почуття, зв'язане з реальними подіями на будівництві; він розумів також, як радує юнацьке самолюбство те, що написаний увечері вірш ранком уже красується на газетній шпальті... Але він пробував пояснити мені переваги й іншого ставлення до мистецтва, іншого уявлення про творчість, яке полягає в тому, щоб глибоко і довго вивчати життєві явища, розбірливо та вміло сортувати факти перед тим, як сісти до столу з метою узагальнити їх і втілити в художніх образах.

— Однолітні рослини розвиваються буйно, листя вони мають велике й яскраве, та біда в тому, що вони — однолітні, — твердив Треньов, і голос його звучав розважливо й дещо хрипкувато. — У затінку, попід вікнами, й такі рослини згодяться, але в саду, знаєте... — Він більше вказував на драму, котру, мовляв, не слід перетворювати на популярну в ті часи синьоблузну пантоміму, на прозу, котра вимагає спокійного осмислення того, що відбувається навкруги, а не поверхового, хоча іноді й ефективного ілюстраторства. — Метелик здебільшого яскравий і мальовничий, але його кольору до наших правнуків не донесеш. Хіба що в засушеному вигляді, до того ж і настромленим на шпильку!

Я сперечався. Запалу в мені було чимало. Запал — ота піротехнічна речовина, характерна для стану людини, що зветься молодістю, — заміняв мені і вміння широко мислити, і здатність по-справжньому розуміти мистецькі завдання. Як молодий вуспівець, я перш за все намагався розподілити і розкласти все по політичних полицках: ставлення до певного виду літератури як до метелика, на мій погляд, влягалось найкраще на полицці попутників, і я вже починав і Треньова відносити до них. З пантелику збивало тільки одне: що ж ця людина робить тут?! Якщо він попутник і не має наміру негайно відгукнутись на актуальні

події, то чого ж він приїхав сюди і нудьгує в оцьому готелі? І чи саме цей письменник є автором «Любові Ярової», драми, котра, як мені здавалося, могла бути написана лише в самому горнілі революційних подій, до того ж як прямий і негайний відгук на оті події?

Згодом я зрозумів смисл його дорослої розсудливості, яка в той час мені здавалася застарілою. Яюсь, відбираючи вірші для своєї першої книги вибраних поезій, я раптом виявив, що можу вмістити в ній лише незначну частину творів того часу, бо, настроєні на тоненькі вістря злободенних явищ, вони назавжди до них прикріплені і мусять зазнати долі метеликів, про яких мені ще так недавно говорив Костянтин Андрійович...

Я знайомий з творчістю Треньова лише як читач та відвідувач театрального партеру і ніколи не вивчав її спеціально, як це роблять літературознавці. Не знаю, чи завжди він підходив до мистецьких проблем з критеріями того часу. Можливо, в молодості і він робив помилки, властиві колись і мені, і йому знадобився час для того, щоб приглушити і свій юнацький запал, котрий нечасто і неохоче поступається перед тверезою розсудливістю зрілості. Адже люди з покоління в покоління роблять одні й ті самі помилки, і я себе часто втішаю цим, коли хочу зрозуміти, чому мені знадобилося так багато часу, щоб зрозуміти і погодитися з твердженнями, які я почув від Треньова на Дніпробуді.

Яюсь увечері ми зібралися в моєму «люксі» вчотирьох. Старші — тобто Дніпровський та Треньов — згадували Дон, де Іван Данилович працював колись секретарем редакції тамтешньої газети, а Костянтин Андрійович народився і жив. Вони говорили про Шолохова, котрий саме видав перші два томи свого знаменитого роману, сперечалися з приводу сенсаційних повідомлень, що з'явилися були в паризьких білоемігрантських газетах з метою дискредитувати «Тихий Дон». Треньов твердив, що кожен

визначний твір майже неминуче стає приводом для наклепів і обвинувачень,— чи то у викривленні дійсності, чи то в плагіаті. Дніпровський з властивим йому незлобивим лукавством, як мені здавалося, свідомо підливав масла в огонь. Треньов гарячкував і повторював, що шаленство наклепників є найпевнішим доказом талановитості твору. Ми з Гореліком трохи нудьгували, суперечка їхня нас мало цікавила, як не цікавила й пристрасті білоемігрантської преси, що видавалася в Парижі.

І раптом Горелік запропонував:

— Давайте краще пограємо в що-небудь. Ну, скажімо, організуємо літературний конкурс, чи що... Ось, наприклад, хто з нас за дві години напише краще оповідання?

— За дві години?! — здивувався Треньов. І ледве чутно додав: — Мені, мабуть, не вистачить і двох місяців.

— А давайте спробуємо! — вигукнув Дніпровський.

Ідея Гореліка захопила й мене. Проте я ніколи перед цим не писав прози і нізачо не зважувався робити дебют під час змагання, та ще з такими досвідченими і знаменитими майстрами цього жанру. Нарешті мене помилували і доручили роль судді і розпорядника: адже людям, котрі не вміють писати самі, здебільшого якраз і доручають судити про те, що створюють інші!..

Треньов попросив вибачення і пішов до своєї кімнати. Ми подумали, що він відмовляється брати участь в конкурсі. Але за хвилину він повернувся з кількома довгастими аркушами паперу в руках. Всі розсілися, готові до змагання. Лишалось тільки визначити тему — це повинен був зробити я. На щастя, перед цим я купив розкішно виданий двотомник Олександра Жарова, і ми одностайно вирішили, що я повинен тицьнути олівцем у першу-ліпшу фразу на першій-ліпшій сторінці першого тому: зміст випадкової фрази буде темою наступного конкурсу. Олівець поціли в рядок, який складався з двох слів: «Туркезові очі».

Нам пощастило: такі два слова здатні були натхнути письменників і змусити заграти їхню поетичну уяву!

За хвилину я «дав старт» літературному змагання, і в моєму «люксі» все стихло. Я був вільний — друга частина моєї місії мала початись пізніше. Я виходив і повертався, знову йшов і знову повертався. Щоразу помічав, що лише перо Йосипа Гореліка, не спиняючись, бігає по аркушу, що ж до інших,— то Треньова я весь час заставляв у глибокій задумі, а Дніпровський гортав двотомник Жарова і загостріював свій олівець...

Хвилини за п'ятнадцять перед тим, як мав вичерпатись строк конкурсу, Горелік урочисто і шумно підвівся з-за столу. Я спробував втихомирити його, бо Треньов та Дніпровський мали в запасі ще чверть години і саме старанно працювали. Але вражений тим, що Горелік уже закінчив, Треньов поклав свій олівець.

— Перед смертю не надихаєшся,— зітхнув Костянтин Андрійович, звертаючись до Дніпровського.— Здається, кілька хвилин, що лишилися, нас не врятують. Давайте, Іване Даниловичу, краще поглянемо, чим порадує нас оцей молодий чоловік.

Дніпровський погодився. Горелік почав читати своє оповідання. Дія відбувалася на кордоні. Дівчина з турецькими очима грала надзвичайно патріотичну роль. Сюжет був досить уміло закручений, пригода розгорталася пружко і, здається, досить цікаво.

Оповідання Гореліка просто приголомшило Треньова. Звісно, не глибиною та яскравістю образів, а сміливою чіпкістю молодого журналіста, здатного негайно ж вирішити поставлене завдання. Сам Костянтин Андрійович, як і Іван Данилович, встигли написати лише півтори сторінки і оповідання свої, власне кажучи, тільки почали. Ми навпербій кинулися просити Костянтина Андрійовича прочитати написане, але він рішуче відмовився. Тоді я, як суддя змагання, що, власне, й не відбулося, зажадав від учасників,

щоб мені подарували рукописи. Всі погодились із однією умовою — рукописів не повинен, крім мене, читати ніхто.

Коли всі розійшлися, я прочитав те, що встиг написати Костянтин Андрійович. Не знаю, чи продумав він увесь план свого оповідання. Змальований був лише портрет головної героїні — дівчини з туркезовими очима. Мені здалося, що він мав на увазі якусь певну людину, наче списував з живої натури, котру добре знав. Це була козачка, риси її обличчя були накреслені так яскраво і точно, що мені й зараз здається, буцімто я бачу пильний і запитливий погляд дівчини з невеликої донської станиці.

В написаному не було ще ні зав'язки майбутньої фабули, ні якихось інших ознак розвитку сюжету, але вже мало не фізично була присутня людина, котру сила письменницької волі легко могла змусити діяти, бо в накресленому малюнку ясно відчувався яскравий її характер.

Тепер я розумію—протягом неповних двох годин письменник зумів зробити головне для майбутнього оповідання. Щоб закінчити його, досить було тільки зіткнути свою дівчину з будь-якою життєвою перепоною. Почалася б боротьба, під час якої майбутня героїня діяла б саме так, як властиво було тільки їй. Сюжет створився б сам по собі,— його не міг і не повинен був заздальгідь диктувати автор, бо ситуацію мали загострити вчинки, на які здатна лише вона — оця дівчина з туркезовими очима. Недаремно ж вона була живою, майже реальною людиною.

Мені дуже прикро, що разом з усіма листами та рукописами під час війни загинули і ці довгасті листки, як і не менш цікаве і навіть більш закінчене оповідання Дніпровського. Та, як я зрозумів потім, саме Треньов подав мені предметний урок літературної майстерності, якою вміє володіти лише зрілий майстер, котрий, беручись писати твір, починає з людського характеру, а не з зовнішніх обставин.

АНАТОЛІЙ ПЕТРИЦЬКИЙ

Сумно писати про цього художника... Не тільки тому, що вже його серед нас немає, але й через те, що доля його, як митця, склалася дуже трагічно, хоча протягом усього творчого життя за ним слід у слід ішли визнання й почесі.

Якщо запитати мешканця Москви, чи відоме йому ім'я Петрицького, він, безперечно, відповість: ну аякже! Народний художник Радянського Союзу, автор чудових декорацій до «Черевичків» і «Декабристів» у Великому театрі та оформлень багатьох вистав у Малому! Харків'янин пригадає барвисті й дотепні вистави Леся Курбаса в театрі «Березіль», а киянин — київську Оперу та драматичний театр імені Франка, в творчій історії яких цей видатний художник посідає чільне місце. Та мало хто знає, що народжений був Анатолій Галактіонович не для оформлення вистав, а для творення пейзажів, портретів і тематичних картин і полотна його могли б додати до художньої слави нашого народу чимало яскравих рис.

Могли б... Так, могли б! Бо полотен цих немає. З'явившись на світ з-під самотнього пензля видатного художника, вони були знищені вихором подій, що народили ці полотна і майже відразу ж завдали їм смерть.

Історію судити безглуздо: пережитого не повернеш, аби в нього внести поправки. Вона складається так або інакше, та лишається такою, якою була, і з неї можна лише

робити висновки, а на її помилках вчитись. Добре, коли висновки виявляються вірними і чогось навчать — це зможе бодай у якійсь мірі виправдати принесені жертви. На жаль, у мистецтві все ще складніше, аніж у житті: коли б, наприклад, сталося так, що загинули шедеври Сезанна, людство просто дуже збідніло б, бо двох Сезаннів не буває і втрату компенсувати не зміг би ніхто.

Я назвав ім'я великого француза не задля порівняння, а лише як приклад того, наскільки важко відшкодувати в мистецтві втрачене. Та й безглуздо порівнювати митців — адже велич їхня полягає саме в художній самотності, отже, й у неможливості їх порівнювати.

Переді мною купа фотографій з картин, котрі вже давно не існують. На них ще страшніше дивитись, аніж на портрети загиблих людей, тому що всі ми з дитинства звикли до думки, що людина смертна, а мистецтво вічне. Та коли вірно, що й сокирою не вирубаєш того, що написано пером, то як же вчинить пам'ять з оцими картинами, котрі хоч і були намальовані, але все-таки не існують? Можливо, сама їхня доля постане поруч з оцими фотографіями і змусить ожити загиблі полотна?.. Адже відомо, що славна загибель увічне імена і вони лишаються назавжди в пам'яті вдячних нащадків.

Юнацькі картини Анатолія Петрицького загинули цілком — вони згоріли під час пожежі в будинку, в якому жив художник у Москві, коли після закінчення київського училища вступив до Вхутемаса. Роботи наступних літ спіткала така сама доля, але вже в Києві, куди художник повернувся після закінчення цієї школи. Геніальні портрети Скрипника, Постишева, Фурера та Постолювського загинули в тридцять сьомому разом з цими людьми. Та найстрашніше сталося через кілька років, коли на підставі злочинного розпорядження невігласів було знищено сто портретів українських письменників та акторів, як твори «формалістичні».

Це були також геніальні портрети. Я розумію, яке значення мають слова, і в даному разі не боюся саме такого визначення, хоча щодо сучасників ми його майже не вживаємо ніколи. Але я на власні очі бачив всі сто полотен мало не тридцять років тому, і кожне з них досі стоїть перед очима і вражає глибиною людських характеристик та чарівною мальовничістю.

Решту довершила війна—вона знищила або розметала по світу все, що художник створив у кращі роки своєї зрілості. Збереглися лише окремі полотна та непевна надія на те, що згодом ще пощастить дещо відшукати...

Я почуваю гостру потребу говорити про це: адже коли не стане тих, хто на власні очі бачив ті картини, нащадки гадатимуть, що Анатолій Петрицький є лише творцем двадцяти, котрі зберігаються в музеях та його спорожнілій майстерні. Втраченого, звичайно, не повернеш, але хочеться, щоб люди бодай знали, що картини були. Цього вимагає не тільки справедливість у ставленні до окремого митця, але й щодо всього нашого мистецтва в цілому.

Анатолій Петрицький скінчив Київську художню школу в 1917 році, коли в революційному мистецтві молодій Радянській держави пролунали гучні голоси Леся Курбаса, Всеволода Мейєрхольда та Володимира Маяковського. Мистецтво виходило на вулиці, зверталось безпосередньо до повсталих мас — голосна та серйозна розмова імпувала молодому художникові. Не вагаючись, Петрицький покинув у майстерні свій академічний мольберт і поринув у роботу, котра йому здавалася найбільш співзвучною з безпосередніми інтересами революційного народу. Оформлення святкових демонстрацій та театральних вистав, розписи на стінах клубів, де збиралися тисячі людей, стали головною та улюбленою роботою молодого художника. Дотепні, сповнені народного гумору інтєрмедії — Брут та римські сенатори в широчезних шароварах запорозьких козаків, кучеряві написи, взяті з старовинних текстів,—

все це веселило зір і радувало душу буйними фарбами та розгонистою декоративністю. Евріпід і Леся Українка, Шевченко і Лисенко, Квітка-Основ'яненко і Старицький... Опера, драма і навіть вистави малих форм у таких київських театрах, як «Гротеск» та «Будинок інтермедій», — на всіх і на все вистачало енергії та винахідливості.

Нове було для нього не снобістською модою, а органічною потребою революційної свідомості. Будуючи свої сценічні конструкції, він ніколи не уподібнювався до отих навколотеатральних денді, котрих цікавила епатація громадської думки сама по собі чи боротьба проти класичних форм заради себе самої. Жоден український художник не знав так ґрунтовно і глибоко, як Анатолій Петрицький, старовини українського народу — побуту, звичаїв і особливо одягу та хатнього начиння минулих епох; безмежна різноманітність їхніх форм та барв надихала художника на пошуки нових засобів розкриття історичних обставин. Саме через це макети декорацій і малюнки костюмів до таких, скажімо, вистав, як «Вій», «Тарас Бульба», «Князь Ігор» та «Сорочинський ярмарок» не могли зійти зі сцени разом із самими виставами, а надовго лишилися як зразки самостійного художнього втілення своєрідних та глибоко революційних уявлень про життя українського народу в минулі роки.

Щоб зрозуміти, звідки походить у Петрицького заострене відчуття сучасності щодо матеріалу далекої старовини, замало знати лише театральні праці художника. Відповідь дають саме малярські роботи, в котрих сприйняття реальної дійсності завжди поєднувалося з пошуком нових форм втілення. Своєрідна манера письма та власна мистецька техніка в поєднанні з дбайливим та любовним ставленням до матеріалу, на якому Петрицький будував історичну виставу, обумовили яскравість і новизну театральних робіт, котрі прославили художника. Дві стихії — глибока народність і гостра сучасність — являють, на мій погляд, головне в творчому образі цього прекрасного художника.

Я гадаю, що дві оці стихії, якщо вони притаманні одному творцеві, вже самі по собі перетворюють його на визначне мистецьке явище. Присутність лише однієї з них призводить або до сентиментального стилізаторства, або до формалізму. В першому випадку не обійдеться без етнографічного провінціалізму, в другому — без штучності та трюкацтва. В природі існують дві категорії митців — розумніші за свій талант і талановитіші за свій розум. Та лише органічне злиття розуму і таланту в одній особі дає великого художника. Точнісінько так само існують художники, котрі добре володіють естетичним надбанням і традиціями свого народу, але не уміють дивитись вперед; і є інші — минуле для них пройшло і, отже, померло, існує лише невідоме майбутнє, якому вони сліпо й беззастережно присвячують себе. Та лише поєднання цих двох начал в одній творчій індивідуальності є запорукою справжньої народності, бо тільки разом вони дають змогу розкрити історичний процес. Ось чому Анатолій Петрицький національний у найвищому розумінні цього слова: він ніколи не намагався канонізувати наївні та милі риси своїх дідів та прадідів, аби лише підкреслити, що вони відрізнялися від інших людей на землі; його мета полягала завжди в тому, щоб наблизити культуру своїх предків до інших людей і зробити її їхнім надбанням.

Звичайно, така позиція недешево обійшлася Анатолію Петрицькому. Він розтрощив звичні рямці національної обмеженості, і тріски від них, розлетівшись навколо, глибоко та боляче поранили багатьох. Етнографи від мистецтва вдалися до випробуваного засобу — наліпили Петрицькому ярлик формаліста, і багаття, в якому згоріла його портретна галерея, стало платою за незламну позицію революційного художника. Що то був за «формалізм», можна судити бодай з того, що, незважаючи ні на що, уряд надав Петрицькому найвище звання — звання народного художника Радянського Союзу.

Мені часто доводилося розмовляти з Анатолієм Галактіоновичем про мистецтво. Він завжди висловлював свої думки в досить різкій формі,— через те декому здавався нетерпимою людиною. Та його категоричність аж ніяк не походила від різкого характеру,— вона була виявом непохитного переконання зрілого майстра, котрий не тільки уміє творити яскраві та самобутні полотна, а й чудово розуміє, чому він їх створює такими, якими вони є. Він гостро заперечував будь-яке значення безкрилого етнографізму в мистецтві, в якому мало компетентні люди частогусто схильні були вбачати справжню народність, і вважав, що сліпе копіювання природи є для митця таким самим смертним гріхом.

— Змагатися з природою безглуздо. Особливо якщо взяти до уваги, що її Величність Природа створила навіть самого митця,— не раз повторював Петрицький.— Завдання художника значно складніше: так само, як учений пояснює природу, художник повинен розкривати її.

Через те і до технічної сторони своєї діяльності він підходив інакше, ніж підходять фабриканти краєвидів та натюрмортів, у яких все «схоже точнісінько» на отой клаптик живої природи, проти якої стоїть їхній мольберт.

Якось ми удвох з Анатолієм Галактіоновичем поїхали в чудове місце на Дніпрі — до Бучака. Петрицький малював з природи. Стоячи позад нього, я порівнював групу дерев з тим, що було на полотні,— під пензлем Петрицького вона виглядала значно могутнішою і на перший погляд навіть не дуже схожою на те, що я бачив у природі. Проте легко було відчутися якусь особливу виразність та велич, характерну для цього придніпровського краєвиду. Я добре знав і здавна любив ці місця, та начебто тільки тепер відчув їхню красу по-справжньому.

— Що потрібно для того, щоб створити картину? — запитав я досить узагальнено і не менш наївно.

Петрицький відповів не затинаючись, наче висловлю-

вав не лише давно зрозуміле, але й заздалегідь сформульоване:

— Треба полюбити і зрозуміти натуру, потім запліщити очі й побачити її в уяві, а вже звідти скопіювати на полотні.

Я посміхнувся: формулювання здалося мені своєрідним. Анатолій Галактіонович помітив мою посмішку, поклав на вербовий пензюк палітру і присів на траву.

— Я нічого нового не вигадав,— заговорив він несподівано голосно, наче я йому заперечував.— Ще Ван-Гог твердив, що природа вимагає розкриття, хоча він і знаходив картину в природі готовою. Отже, мало побачити її «готовою», треба ще уявити її собі й розкрити, і тільки після цього брати в руки пензель і малювати.

Він помовчав, ніби намагався осмислити те, що сказав щойно, і за мить додав:

— Адже я повинен передати не тільки те, що побачив, а й смисл побаченого, чи не так? А художні ідеї переходять в свідомість глядача складною дорогою. Дехто гадає, що варто узятися однією рукою за раму від картини, а другою за голову глядача, і ідеї потечуть в його свідомість, ніби електричний струм по дротині. Але ж це не так.

Він засміявся, переконавшись, що я чудово розумію, в чий город летять його камінці: примітивне уявлення про вплив мистецтва на людську свідомість панувало в той час у нашому середовищі.

Іншим разом ми з ним розмовляли про утилітаризм мистецтва. Це було за рік перед смертю Петрицького. В ті дні в нашій художній та мистецькій пресі вибухнув новий спалах звинувачень на адресу деяких письменників та художників, котрі, мовляв, відірвалися від дійсності, свідомо відходячи від повсякденних громадських завдань. Звинувачення звучало грізно, наче практичні життєві завдання й труднощі справді можна вирішити лише засобами мистецтва. Та, на жаль, мало хто зважувався сказати вго-

лос, що його революційна місія багато складніша і більш значна...

— Той, хто вважає актуальними лише твори, які практично сприяють сівбі у відсталих колгоспах,— говорив Анатолій Галактіонович,— позбавляє радянське мистецтво його світової революційної ролі. Локальні, тобто надто конкретні, завдання зрозумілі лише тим, кого вони реально стосуються. А нас повинні зрозуміти всі. Адже комуністи зобов'язані виховувати не тільки себе, а й ціле людство, а дехто про це забуває. Ось чому я надаю такого значення інтернаціональній ролі наших творів. Прикро, що на світовій арені нас часто-густо змушують робити другорядне, а футболістам і танцюристам передовіряють те, що значно краще зробили б митці!

Я тоді ж таки записав ці слова Петрицького: вони здалися мені вартими того, щоб їх запам'ятати, бо виказували глибоку турботу митця про те, що, на його думку, для мистецтва є головним.

Прикро, що іноді ми самі недооцінюємо власні сили, а нерідко й зовсім не знаєм багато чого з того, що створено в наших рядах. Анатолію Петрицькому, наприклад, не присвячено жодної підсумкової монографії; полотна, які пощастило зберегти, лише частково виставлені в деяких музеях. Поки що ніхто не осмислив і не узагальнив художній досвід визначного художника... Єдиний розкішний альбом, виданий ще в 1929 році у харківському видавництві «Рух», присвячений лише театральним роботам, та й він уже давно став бібліографічною рідкістю. А що вичерпно оцінити художнє значення театральних робіт Петрицького неможливо без знання його малярської спадщини, то й уявлення наше про цього визначного майстра у нас неповне, і оцінюємо ми його не так, як митець того заслужив. А це ж був художник широкого діапазону, глибокого розуму та яскравої мальовничості!

ПРО КАРТИНИ ЗІНОВІЯ ТОЛКАЧОВА

Ми багато пережили в боротьбі за звільнення рідної землі, не раз віч-на-віч зустрічалися зі смертю. На наших руках умирали бойові товариші, з якими було пов'язане наше життя, вся наша доля. Ми зустрічалися з картинами страхотливої руїни та вселюдського горя, якого ворог завдав багатьом народам та країнам землі... Ми бачили розриті могили Освенціму, Майданеку та Бабиного яру, і відтоді ці святі місця відбилися в наших серцях, наче криваві та незагойні рани.

В перші дні миру здавалося, що ніколи ми не звільнимось від впливу побаченого і нізащо не забудемо пережитого. Та після тяжких випробувань і кривавих втрат на допомогу людині приходить час: він лікує рани. Він поволі віддаляє жахливі подробиці нещастя і в пам'яті лишає тільки загальний його образ, тільки стуманілий обрис подій. Потроху стираються риси знівечених жінок та дітей, і зостається лише пам'ять про жах самого явища—Освенцім, Трємблінка, Майданек... Можливо, колись, через століття, ці страхотливі назви уже викликатимуть в уяві наших дітей тільки жах перед апокаліптичним лихом взагалі—вони вже не будуть поняттями, зв'язаними з горами понівечених людських тіл, якими насправді були ці місця для нас, хто бачив табори смерті... Час затуляє людині вуха, і в зойках мільйонів приречених вона чує вже не

окремі звуки людського плачу, а лише приглушений гул збуреного людського моря.

І тоді на бій з часом виходить велика сила—мистецтво. Його покликання—будити совість людства навіть тоді, коли минуть віки, відтворювати картини людських мук на папері або полотні з такою силою, щоб, скільки стоятиме світ, майбутні покоління реально уявляли собі не лише масштаби руїни й розбою, що їх заповдяв людству фашизм, а й всю глибину кривавого жаху, яким сповнив він серце кожної окремої людини. Це завдання тяжке не тільки в професійному розумінні: всяке мистецтво відтворення—нелегка річ. Воно тяжке ще й тому, що художник мусить пережити те, що пережили вбиті й знедолені мільйони, він повинен проникнути в серця тих, кому довелося випити гіркий келих до дна.

Та отака вже доля кожного сучасного художника. Той, хто знайде в собі досить сили, стане для майбутніх поколінь закликком і зойком нашого покоління й ніколи не помре.

Ми не можемо похвалитись: сучасне мистецтво ще цього завдання не виконало. Деякі митці мотивують свою повільність тим, що, мовляв, «велике видно на відстані», і тому, буцімто, має минути час, треба відійти від подій, щоб вірно побачити їх і як слід відчутти. Апелюючи до часу, такі митці нехтують основним завданням мистецтва—боротися з часом, не давати змоги людині забувати те, що вона повинна завжди пам'ятати. Інші беруться виконувати це завдання негайно, навіть попереджаючи події, як це зробив Дж. Прістлі, написавши роман про кінець війни ще перед тим, як вона справді скінчилася. В обох випадках—наслідок один: уникаючи болючої теми, щоб знову не переживати тяжких подій, або хапаючись за неї зопалу, щоб, бува, не забути подробиць, світове мистецтво поки що лише пробує виконати свою новітню місію—нагадувати про страхітливе минуле, аби запобігти в майбутньому світових катастроф.

Та ось ми нарешті маємо й одну цілком удалу спробу. Це альбоми малюнків українського художника Зіновія Толкачова: «Квіти Освенціму» та «Майданек». Про ці малюнки з захопленням говорять газети й журнали багатьох країн. Не боячись перебільшень, ми також дозволяємо собі назвати ці твори надзвичайним явищем сучасного мистецтва.

Твори Толкачова — не ілюстрації до Книги Кривавих Подій, не плакати з прямим і одвертим закликком. Вони — саме життя. Ці картини — не документи до звинувачувального акту, а живі свідки обвинувачення. Кожна з них волає до совісті людства, наче жива жертва, якій ще тільки загрожує неминуча смерть. Толкачов не перебільшує побаченого і не звертається до натуралістичних подробиць, щоб справити сильніше враження; та він і не применшує розміру лиха, не зображує його в туманних імпресіоністичних тонах, щоб не викликати у глядача огиди. Вірність правді реальності — ось мовчазний девіз митця.

Переказати сюжети картин Толкачова — річ неможлива, бо про кожен малюнок можна написати велике оповідання. Цілий світ постає за аркушем паперу — з мрією про майбутнє, з болем за сучасне, з усією глибиною переживань, на яку здатна людина.

Ось один із малюнків — він зветься «Птахи відлетіли». На малюнку група підлітків за колючим дротом. Вони дивляться на небо, і, хоча на картині немає птахів, ви по виразах облич оцих приречених дітей бачите, що відлітають птахи і разом з ними — остання надія. Птиці... Тільки їм безборонно дозволено ширяти над Освенцімом та Майданеком... З'являючись, вони приносили сюди мрію про волю, згадку про широкий світ, який для цих дітей перестав існувати з моменту, коли їх кинули в оце земне пекло. Птахи були вісниками волі, посланцями надії, і, дивлячись на них, діти, напевне, не раз почували в серцях гарячий приплив надії на звільнення...

Але настала осінь, і вони відлетіли... Вони подалися в теплі краї, а діти лишилися за колючим дротом, самотні, голодні, приречені...

Скільки туги й болю в застиглих рухах нещасних підлітків! Скільки дорослого розуміння трагічної безвиході в дитячих очах та прощальних поглядах!

Ось інший малюнок — «Гра в рай». За колючим дротом, узявшись за руки, діти кружляють, бігають одне за одним. Їм по десять років, але вони вже не діти. І лише болісна, гарячкова фантазія допомагає їм вигадати й собі маленьке щастя і реально уявити його. В цій наївній грі — цілий світ, у якій з разючою глибиною проникнув художник. Жагучий потяг приреченої людини до щастя, до вільного мислення і до волі взагалі — ось ідея цього твору. Внутрішній світ людини, якого не в силі обмежити ні колючий дріт концентраційного табору, ні смерть від руки кривавого пса, — ось герой.

Можна описати багато малюнків з обох альбомів, і майже в усіх — дивне проникнення в психологію й світогляд, в душу і розум людей. Певне, знайдуться «знавці», які звинуватять Толкачова і в неточності пропорцій, і в інших смертних гріхах... Їх не помічає глядач, якому дорогі ті, хто став невинною жертвою нечуваної жорстокості. Очі застилає гіркий туман, і людина холоне перед глибиною розкритої драми. В такому стані ніхто не в силі побачити дрібних професійних вад, коли вони навіть і є.

Малярство знає багато жанрів і форм. Можна малювати краєвиди рідної природи і цим виявляти до неї свою любов; можна звертатися до вітчизняної історії, утверджуючи її як предтечу сучасного; можна малювати букети квітів і цим виказувати своє розуміння краси... Толкачова хвилює інше. Він зображує дійсність і при тому наважується дивитись їй просто в вічі. Через це картини його являють собою такий точний відбиток реальності, яким буває тільки останній відбиток убивці в застиглих очах убитого. Заму-

чені і знівечені жертви Освенціму та Майданеку рвуться з полотен художника. Здається, от-от вломляться вони в зали міжнародних трибуналів, і тоді не треба буде ні прокурорів, ні захисників: мистецтво художника звинувачуватиме з такою силою, з якою не спроможне зробити цього навіть саме життя.

«Коли ви не бачили Гімлера, подивіться на картини Толкачова — і ви зрозумієте, що той вчинив», — так писала польська газета «Одродженне».

Це не мистецтво ствердження чи заперечення: це мистецтво активної дії. Воно змушує людину тремтіти всім єством і поставати проти зла і несправедливості; воно змушує забути про те, що це мистецтво, і дає змогу почувти реальний голос жертви і потяг до боротьби.

У нас багато сперечаються про міру тенденційності в мистецтві. За цю тенденційність дехто намагається судити Толкачова. Та справа в тому, що упередження його щодо істини і справедливості не є упередженням митця: воно — зойк його героїв — живих і мертвих. Чи тенденційні вони? Ще б пак! Хто вправі вимагати, щоб жертви Майданеку та Освенціму не висловлювали вголос своєї зненависті до убивць? Якщо Толкачов міг їм дати голос, то тільки для того, щоб вони кричали про свою ненависть і закликали до помсти.

В світовій літературі є книга, яка утверджує почуття ненависті до ворога, — «Тіль Уленшпігель». В цій книзі навіть під час однієї з любовних сцен автор змушує героя говорити про неї. Майже загальниками промовляє Уленшпігель до дівчини, якою хоче оволодіти... І це не звучить фальшиво, бо глибина його зненависті така, що, заглянувши в оту прірву, й читач сповнюється почуттям героя.

Попіл Клааса стукає в серце Уленшпігеля; попіл мільйонів Клаасів, спалених у печах Освенціму та Майданеку, стукає в серця сучасних митців. Людство скінчило війну повною перемогою, — мистецтво почало цю війну.

— Коли ж настане мир? — запитували Уленшпігеля.

І він відповідав:

— Мир настане тоді, коли в садах Фландрії замість яблук, слив та вишень на кожній гілці висітиме по іспанцю.

Так відповідав воїн.

Якщо поставити це запитання художникові, то він мусить інакше відповісти:

— В мистецтві мир не повинен настати ніколи. Бо нинішнє його покликання — нагадувати людям про лихо, що спіткало світ у наші часи, не дозволяти заспокоїтись людській пам'яті, змушувати стояти насторожі і ніколи не забувати про те, що неправда завжди має тенденцію розливатися морями крові, якщо не боротися з нею постійно й завжди і не вбивати її в зародку.

1944

ПІСЛЯСЛОВО, НАПИСАНЕ ЧЕРЕЗ ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ

Не вперше вражає нас цей художник своєю мужністю і вірністю творчому обов'язку. Ми ще добре пам'ятаємо, як сорок четвертого року, увійшовши разом з радянським військом у фашистський концтабір Освенцім і на власні очі побачивши наслідки звірячих катувань, він знайшов у собі сили, управився з почуттями, що опанували ним у тому земному пеклі, й заходився малювати. Паперу не було, але повсюди валялися бланки кривавих канцелярій Вельзевула. Страхіття, які зобразив на картинах художник, малюючи з натури, набули особливо кричущої виразності й сили справжніх юридичних документів: засвідчені канцелярськими штампами офіційних фашистських установ, малюнки промовляли з переконливістю, незвичайною для творів образотворчого мистецтва.

Тепер особиста мужність митця виявилася в іншому:

втративши кілька десятків своїх передвоєнних творів під час окупації, художник знайшов у собі сили, аби через чверть століття відновити їх за маленькими фотографіями, що випадково збереглися. Він воскресив їх, дарував картинам нове життя і наочно довів, що справжнє мистецтво безсмертне: навіть найлютіша злоба й зненависть темних бузувирів не в силі заподіяти йому щось.

Ідеться про велику виставку картин українського художника Зіновія Толкачова, присвячену темам класичного письменника єврейської літератури Шолом-Алейхема. В сорок першому році я вже бачив ці картини під час такої самої виставки в Спідці письменників України. Ще тоді вони мене вразили глибиною художнього проникнення у внутрішній світ людини і силою зворушливої й мужньої любові до трудових людей взагалі. На численних малюнках були зображені дійові особи, запозичені з творів великого єврейського письменника, але жоден з малюнків не був схожий на ілюстрацію до літературного твору,— вони жили власним, цілком самостійним життям і були позбавлені покірної підлеглості своєму літературному прототипові, як трапляється навіть у найкращих зразках ілюстративного жанру, коли художник намагається лише пояснити чи допомогти читачеві побачити те, що він прочитав. Ні, то були художні акти самостійного бачення світу й особистого ставлення до людських комедій та драм, які під впливом пензля Толкачова стали його власною мистецькою відповіддю на ті ж питання, які хвилювали кілька десятиліть тому Шолом-Алейхема.

Виставка відкрилася мало не в переддень війни. Коли розірвалися перші бомби на околицях Києва, художник пішов на фронт, щоб воювати зі зброєю в руках, а його чудові полотна лишилися на стінах письменницького клубу — на вулиці Ворошилова, у Києві...

Неважко уявити собі, що з ними сталось. Охочі до чужого добра, гітлерівці вивезли з окупованих країн чимало

художніх цінностей. Та навряд, щоб комусь із них заманулося вивозити картини з цієї виставки, незважаючи на те, що мистецька цінність творів Толкачова була, безперечно, ясна навіть катам. Адже на картинах були намальовані євреї — цього, либонь, було досить, щоб і їх не минув своєрідний Бабин яр. У всякому разі, мало надій було на те, що бодай окремі малюнки випадково збереглися...

Побоювання справдились. Чимало художніх полотен, що їх окупанти вивезли свого часу, повернулися після перемоги над фашизмом до своїх справжніх господарів і посіли звичні місця в залах радянських музеїв. Повернулися деякі полотна і в майстерні окремих художників. Проте жоден малюнок Зіновія Толкачова не дав про себе знати за двадцять п'ять післявоєнних років — і цілком ясно чому...

Не повернулися з війни малюнки, але повернувся художник. У своїй солдатській польовій сумці він приніс знамениту серію малюнків, присвячених Майданеку та Освенциму, котра відразу ж стала відома не лише в Радянському Союзі, а й далеко за його межами.

І ось минуло чверть століття,— ми знову на виставці; на стінах висять знайомі малюнки на теми творів Шолом-Алейхема, наче вони постали з небуття. Ті самі кольори, ті самі сюжети... Ті ж розміри полотен і загальна сіро-блакитна гама — стримана й спокійна, позбавлена будь-якого намагання створити навмисний ефект... Знайома м'яка посмішка, котра, проте, голосно промовляє про войовничу любов до простої трудової людини—любов щирю, позбавлену будь-якої демонстративності або затамованої зверхності правдолюбивого митця. Ота сама виставка, яку ми вже бачили двадцять п'ять років тому,— наче спалений світ, що знову постав із попелу.

Історія мистецтва знає чимало прикладів, коли художник повторював своє полотно, створюючи копію або новий

варіант власної картини. Але в усіх відомих випадках існував оригінал, і автор повторював його здебільшого з комерційною метою. Та, либонь, ніколи ще художник не повторив цілий період свого творчого життя, котрий, як і саме життя, минув безповоротно. Адже варто згадати, що йдеться не про одну і не про десять, а про кілька десятків картин, аби, не вагаючись, визнати, що це справжній подвиг. До такої титанічної роботи ніхто не ставав би з чисто практичною метою: той, хто живе матеріальними інтересами сьогодення, ніколи не здумає шукати практичної користі в учорашньому.

Ні! Щоб у такому величезному масштабі створити вдруге те, що митець уже колись створив, потрібне владне духовне веління — набагато дужче за будь-які практичні інтереси. Та й взагалі, подібне відтворення цілого творчого етапу можливе лише тоді, коли образи та моральні чинники, що їх втілювали у собі загиблі полотна, були такі сильні й вічні, що навіть чверть століття не в силі їх знецінити чи бодай применшити їхнє значення.

Людяність і демократизм Шолом-Алейхема, розкриті радянським художником із позицій сучасності, зазвучали по-новому. Ілюстратор, котрий покійно йде слідом за своїм літературним взірцем, не спроможний відтворити Тев'є-молочника з таким яскравим виразом мудрої проникливості, яким наділив цей образ Толкачов. Наче та сама людина, що й у письменника, але розкрита вона з позицій зовсім відмінного гуманізму. Все нове, що побачив у ній митець-комуніст, аж ніяк не справляє враження історичної фальсифікації: на полотні той самий образ, тільки побачений з іншої соціальної точки зору.

Те саме можна сказати й про більшість інших полотен та малюнків цієї серії. Читаючи, наприклад, оповідання про гірку долю нещасливої Рейзеле, бачиш перед собою окремий життєвий етюд. В образі, який створив Толкачов, пізнаєш уже й Шевченкову «Катерину», і багатьох інших,

зраджених та покинутих; через те він переростає в трагедію односторонньої любові взагалі. Це зовсім не означає, що Толкачов створив щось ширше або глибше за письменника, ні, він просто стоїть на сучаснішій позиції і через це зрозуміліший і ближчий нам.

Слід окремо відзначити своєрідну «шолом-алейхеніану» — понад двадцять портретів письменника, виконаних різними художніми засобами — від олійних фарб до малюнків олівцем. Така велика кількість портретних зображень одного обличчя, виставлених поруч, цікава сама по собі: людину показано майже в кінематографічному русі. Зібрані водно, портрети створюють враження надзвичайної різноманітності почуттів, що їх за різних обставин виказують риси людського обличчя. Десятки душевних порухів, властивих письменникові великої інтелектуальної жвавості й глибини. Перед глядачем начебто стоїть один портрет певної людини, але ви бачите, яка вона багатогранна і складна, як своєрідно та яскраво виявляє вона свій внутрішній світ, міняючись на очах безліч разів під впливом різних зовнішніх обставин. І тут уже не відіграє особливої ролі надзвичайна схожість, яку Толкачов, як портретист, уміє чудово передавати взагалі, бо перед глядачем виникає значно ширший масштаб людської складності, аніж духовний світ однієї людини.

Ця серія картин і малюнків Зіновія Толкачова, на мій погляд, цікава не лише як важливий епізод із творчого життя окремого митця, — вона викликає й деякі загальні міркування про наше мистецтво. Як часто, никаючи по сторінках книжок та експозиційних залах, ми пересвідчуємось, що перед нами не акти художнього розкриття, а ілюстрації до життєвих явищ! В даному разі перед нами полотна й малюнки, що їм, як мовиться, сам бог звелів бути ілюстраціями, та які далекі вони від безкрилої епізодичності і які близькі до живого життя! Літературне явище стало тільки приводом для самостійних роздумів і дало

митцеві лише зручну нагоду виявити власне розуміння життя.

Ну а сила авторського переконання — хіба сама по собі вона не вчить нічого? Що й казати, не часто ми обираємо сюжети, котрі здатні хвилювати через чверть століття навіть нас самих! І нема чого гріха таїти: іноді ми сідаємо до столу чи беремо пензля в руки значно раніше, ніж самим нам стає ясно, що задум наш і є оте єдине, що ми покликані відтворити. Через це наші твори часто-густо відходять у минуле разом із життєвим явищем, котре породило їх, не лишаючи достойної пам'яті ні про його зміст чи характер отого явища, ні про його історичне значення...

А тим часом виправдати існування художнього твору може лише його здатність розкрити сьогоднішній день з метою зробити його предметним уроком для завтрашнього.

З ПРИВОДУ КАРТИН В. ОВЧИННИКОВА

Перед мольбертом у невеликій кімнаті — майстерні українського художника Василя Овчинникова — вибито глибоку яму в підлозі: її витоптали ноги митця за сім років, протягом яких він день у день працював над великою й складною серією картин.

І ось цю серію закінчено. Вона має назву «З іскри — полум'я». Тридцять полотен, на яких широко розгорнуто художню історію Дніпродзержинського металургійного заводу — від хвилини, коли запорозький козак Камеон поклав перший камінь у підвалини майбутнього міста, аж до героїчних днів Жовтневої революції.

Багато що можна сказати про ці картини. Перед відвідувачами нового чудового залу, пристосованого для художніх виставок у Києві, розгортається велична й сувора епопея народження та змушнення робітничого класу на Придніпров'ї, початок його боротьби за свої соціальні права й сама перемога, якою ту боротьбу увінчано. Ціла галерея образів рядових трудівників, проникливо й любовно зображених художником.

Я не маю наміру заглиблюватись у професійно-мистецькі питання, що їх порушують твори митця, чи зупинятись на розгляді художніх засобів або стильових прикмет, які характеризують його полотна. Картини В. Овчинникова, зібрані водне, справляють сильне враження і, як вважають

всі, хто про них писав, являють собою цікаву й важливу подію в житті сучасного українського мистецтва. Я маю намір обмежитись деякими зауваженнями і висловити з приводу цих картин тільки думки, які, на мій погляд, важливі не лише для нашого образотворчого мистецтва, а й для мистецтва взагалі.

Василь Овчинников — потомственный робітник дніпродзержинського заводу. Тут працював його батько, тут народився й виріс і сам майбутній митець. «Кокусниця», зображена на однойменному полотні, — то його мати; школяр, що стоїть навколішки перед п'яним дяком на уроці закону божого, — то сам Овчинников. Він, безперечно, мав на увазі себе й тоді, коли малював двох підлітків-підмайстрів, котрі принесли у неділю своєму шефові перший могорич. Та й усі ці картини взагалі мають яскраво біографічний характер у тому розумінні, що багатолітня боротьба робітників дніпродзержинського заводу за свої права відбувалася на очах, а в перші роки революції та пореволюційної відбудови — за участю самого художника.

Історія виникнення цієї серії картин дуже повчальна. Тисяча дев'яносто двадцять восьмого року робітники побачили, що хлопець добре малює, й вирішили відрядити його вчитися до Київської художньої школи. Згодом він став професійним художником та директором Київського музею західного й східного мистецтва. Минали роки, і, міркуючи над тим, чому саме так склалася його людська й мистецька доля, Василь Овчинников вирішив віддячити своїм землякам — оспівати людей, які дали йому змогу стати художником.

Так народилася серія картин «З іскри — полум'я».

Мені здається, що цей вчинок сам по собі являє яскравий приклад того, як має кожен митець відповідати своєю творчістю на щедрість і доброту народу. Вдячність — благородне й прекрасне почуття, коли вона стосується навіть окремої людини. Але вдячність людському середовищу,

котре виховало і натхнуло тебе, то обов'язок великий і святий.

Виставка В. Овчинникова цікава не лише як урок із питань моралі. Можна сказати не вагаючись, що в такому масштабі ця велика збірка картин уперше вводить у наше мистецтво значну й важливу для нього тему. Звісно, було б невірно твердити, що досі в українському мистецтві ніхто не пробував відобразити робітничий клас. Згадаймо хоча б Івана Франка або Ярошенкового «Кочегара». Траплялися і після них окремі картини і поодинокі книги. Але — повторюю — таким широким фронтом індустріальне життя ще ніколи не проривалося крізь густі шпалери сільських краєвидів та квітчастих натюрмортів. Важко пригадати бодай один твір, у якому така важлива й значна частина українського народу, як її робітничий клас, дістала подібне освітлення, — твір, в якому всю історію, боротьбу й перемогу українських робітників було б так всебічно досліджено й осмислено.

Нещодавно мені довелося проплисти на чудовому пароплаві «Тарас Шевченко» повз Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ — угору, в напрямку Києва. Шлях повз обидва міста долали вночі. Вже пробили дванадцятю кремлівські куранти і змовкло радіо, а пасажири не розходились по своїх каютах. Всі милувалися прекрасним і незабутнім видовищем і, як мені здавалося, були охоплені однією думкою.

На десятки кілометрів Дніпро залило багряним полум'ям. Схоже було, що пароплав іде по морю розпеченої лави, щойно виверженої з кратера величезного вулкана. На обох берегах палахкотіли доменні та мартенівські печі, полум'я часом виривалося з їхніх утроб, фарбуючи небо й ріку у барви, зовсім наче й не властиві ні Дніпру, ні темному небу, що над ним нависло. Я бував тут не раз, та вночі мені тут ще пропливати не щастило ніколи. І, може, через те, що я побачив уперше велич і красу цього

неосяжного палахкотіння, картина вразила і запам'яталася назавжди.

Образ Дніпра давно вже став поетичним символом України. Кожен школяр знає пісні й думи про велику ріку, створені народом та його поетами. В багатьох із них круті дніпрові береги, неосяжна широчінь і буремні хвилі оспівані зворушливо та яскраво. Наче пропливаючі перед очима, йдуть до моря козацькі байдаки, сивовусі кам'яньські лоцмани переправляють їх через Ненаситець. Велична романтика минулих віків вабить і чарує душу. Серед людей, що стояли на палубі тієї незабутньої ночі, не раз озивалися голоси — хтось тихо заспівував... Та якось не пасували улюблені пісні до краєвиду, що плив перед очима! І співаки нітилися, а голоси вщухали, і знову наступала тиша, велична й урочиста, як отой неоспіваний краєвид, сповнений не лише краси, а й глибокого значення.

Я згадав про свою нічну мандрівку Дніпром не для того, аби ще раз сказати цим, що Україна, мовляв, уже не та, що вона дуже змінилася. Кому ж не відомо, що така сама заграва вдень і вночі палахкотить і над Кривим Рогом, і над Донецьком, і над Ждановом?.. Та хіба тільки там? Всі знають, наприклад, що ще тисяча дев'яност п'ятдесят сьомого року Україна випередила капіталістичні країни по виплавці чавуну на душу населення.

Факти відомі всім — зокрема й митцям. Знають вони, безперечно, й про те, що за роки Радянської влади змінився не лише краєвид, а й сам народ — його соціальний склад, його професійна приналежність. Та хоча факти незаперечні, як, до речі, й те, що своїм всепроникливим розумом передбачали їх ще навіть Шевченко та Франко, емоціональний образ народу в уяві багатьох поетів та художників ще не збігається з його сучасним соціальним характером. Через це, навіть добре знаючи, що історичні зміни відбулись, ми наділяємо нинішнього колгоспника атрибутами споконвічного села і, навіть зрідка беручись до

змалювання робітника, зображуємо його з позицій традиційного селянина.

Отже, причина відсутності широких полотен про робітничий клас, на мій погляд, не в необізнаності, а в традиційному ставленні до незаперечних фактів. Вона — не «демографічна», а швидше психологічна. Йдеться, очевидно, про те, щоб вважати народним, коли малюєш народ, звідки черпати барви для того, щоб образ мав національний характер, мінються вони з часом чи дано їх нам раз і назавжди, бо лежать вони, мовляв, у біологічній основи кожного окремого народу.

Нещодавно мені довелося прочитати кілька статей російського письменника В. Солоухіна, присвячених життю нашої молоді. Автор бідкається над тим, що після роботи молодій людині нема куди подіти себе, що хлопці та дівчата змушені тинятися по вулицях, бо їм бракує розваг, і через це знижується їхня моральна стійкість. Все це, звичайно, вірно, факти, наведені в статтях, справді мають місце в нашому житті і вимагають пильної уваги.

В. Солоухін не обмежується констатацією незаперечних фактів, він вносить свої пропозиції, з допомогою яких хотів би зарадити справі й допомогти молодим. Він пропонує молоді «водити хоровод». Огак узятися б за руки, утворити велике коло, заспівати щось на зразок: «А ми просо сіяли, сіяли...». Хіба це не краще, ніж душитися в кінотеатрі чи просиджувати вечорами біля телевізора? Адже обходились якось діди й прадіди без оцих остогидлих здобутків нашого часу і були ввічливі, віталися один з одним, поважали своїх батьків!..

Не зупинятимусь на пекучих проблемах нашої моралі й на тому, що спричиняється до виникнення отих проблем. Щодо мене, то я бачу й багато гарних рис у сучасних молодих людей. Адже траплялися і серед наших прадідів п'яниці й забіяки; є й серед їхніх правнуків чимало вихованих і розумних юнаків. Та спробуй лишень їх уявити

собі за отим ділом, яке їм пропонує сучасний письменник: ладоньки, ладоньки, дівоньки... Люлі, люлі, голубенята... Хіба не смішно? Чи ви бачили випускницю факультету теоретичної фізики столичного університету, котра сиділа б побіля річки й пускала за водою вінок: з'явиться милий з волошкою у руці, чи прийде, щоб обняти свою суджену?

Звідки така нісенітниця? Як може взагалі спасти на думку пропонувати сучасній молодій людині вдатися до звичаїв глибокої давнини, зв'язаних з побутовими обставинами певного часу, аж ніяк не властивими нашому часові? Та й чи можлива це річ — воскрешати звичаї, що давно віджили свій вік, і намагатися запровадити їх знову? Адже звичай — то форма духовного життя, глибоко пов'язана з психологією конкретного соціального середовища, і через це звичай не можна штучно прищеплювати, як не можна до верби прищепити грушу! Тим часом саме таку операцію намагаються робити деякі «лікарі», котрі пропонують свої послуги нашим молодим сучасникам.

В чому логіка їхніх переконань? Схематично я міг би їх намалювати так: сучасна цивілізація, сповнена індустріального гуркоту й отруйних димів, відриває людину від споконвічних начал, з якими вона повинна бути злита, щоб лишатися здоровою не лише фізично, а й морально. В минулому людина була близька до природи, під впливом її величного та мудрого спокою формувалася гармонія людської душі. Отже, подалі від отого, що приніс наш час, назад до колишніх стосунків людини з природою. Там — моральне здоров'я, тут — розклад і втрата моральних основ.

Я, звісно, не маю наміру звинуватити будь-кого в свідомому намаганні повернути назад плін часу чи хід світової історії. І не варто в моїй незгоді з позицією вищезгаданих «лікарів» вбачати побоювання, що хтось збирається повалити сучасну цивілізацію. Та немає сумніву в тому, що емоціонально вони поглинуті стихією

прадавніх форм сільського життя як єдиним, на їхній погляд, способом порятунку.

Звідси й їхнє розуміння народності як форми художнього втілення духовного життя. Де моральне здоров'я, там і отой вічний і незмінний народний дух, який треба захистити від зазіхань часу і всього, що з ним пов'язане. А що обстоювання чогось одного є вже само по собі пасивною формою заперечення протилежного, то й потрапляє під обстріл те, що знаменує собою образ нового часу з його індустріальною культурою та її художнім втіленням.

Може, саме через це виставку Василя Овчинникова теж спіткала не зовсім весела доля. Мало не цілий рік звалені на купу полотна лежали в крихітній майстерні митця, хоча всі, кому слід було знати, знали про них, а всі, кому належало бачити, бачили його картини. Потім почалася боротьба за те, щоб полотна виставити. І то була справжня боротьба. В газетах та журналах уже друкувалися численні статті, в яких захисники громадської позиції художника давали високу оцінку його творам, а ті, від кого все залежало, лишалися байдужі. Не тому, що не визнавали чисто малярських достоїнств картин, ні. Просто художня серія, що малює «якийсь завод», якщо й здавалася потрібною, то лише з чисто формальних причин, а от чи являють собою твори на таку тему відбиток характеру народного духу, то було не ясно і тому настоювало...

Ситуація, як бачимо, не нова. З темпераментних і яскравих висловлень Пушкіна, Гоголя та Белінського видно, що і сто, і півторасти років тому забобони у визначенні народного й національного мали такий самий характер. Досить пригадати, з яким обуренням Белінський змушений був відзначити, що і в його час «унаслідок цієї лапотно-сермяжної думки якийсь брутальний фарс із мужиками та бабами визнається національно-руським твором, а «Лихо з розуму» хоч і російський твір, та вже не національний...».

Кілька років тому, перебуваючи на Полтавщині, я з великою групою колгоспників стояв край села і спостерігав політ одного з радянських супутників. Поруч були різні люди — літні й молоді. Коли на темному червневому небі з'явилася яскрава зоря, швидко пливучи над принишклим світом, молодь захоплено загула. На віддалі стояла літня жінка — вона мовчала.

Як тільки супутник розтанув за обрієм, жінка поцікавилася — як це могло статись, що люди кинули вгору якусь річ, а вона не падає назад на землю, біжить по небу та ще й світиться?! Молодь зареготала і навперербій кинулася пояснювати. Та раптом усіх відсторонив літній чоловік, і молоді ерудити змовкли. Він вважав, що краще за них відповідь старій, і, коли заговорив, стало ясно, що з його боку це не було зайвою самовпевненістю.

Я слухав його розсудливі й розумні пояснення, а сам думав про те, як багато знає тепер проста людина, як дорівнію змінилася її свідомість від того часу, коли, дивлячись на хвіст комети, вона побожно хрестилася в чеканні небесного знамення чи божественного чуда.

Чоловік цей нічим не відрізнявся від мільйонів інших радянських людей і для мене в цю хвилину уособлював усю складність і глибину величезних змін, що відбулися в умах, — змін котрі мають бути головним критерієм у визначенні сучасного характеру народу. Ні, людям не потрібні стилізації, котрі ліпше назвати фальсифікаціями, бо, ідеалізуючи інтелектуальний рівень прадідів, автори їх недооцінюють сучасних людей і змушують їх принизитись до рівня власного мислення. Та чи й не марні ті намагання, як і все, що бореться з тенденціями часу? Адже й раніше таке траплялося, і є підстави гадати, що боротьба ця триватиме завжди — поки існуватиме саме життя з його вічним поступом і постійними змінами.

ПРОГУЛЯНКА ПО ХРЕЩАТИКУ

Перед війною ми часто утрюх прогулювалися по Києву — О. П. Довженко, А. М. Бучма та я. Олександр Петрович і Амвросій Максиміліанович сходили Інститутською вниз — обидва вони жили на розі Левашівської — і простували до театру Франка, де ми здебільшого призначали зустрічі і обговорювали маршрут своєї прогулянки.

— Може, Хрестителя провідаємо? — запитував Довженко, маючи на увазі Володимирську гірку, де стоїть пам'ятник тисячоліттю хрещення Русі.

— Ні, — заперечував Бучма, — пройдемося по дорозі на печеніги.

Це означало, що він вважає за краще прогулятися по Хрещатику, через який у давні часи справді пролягав великий шлях із Київської Русі «у печеніги».

Обидва вони — і відомий режисер, і великий український артист — добре знали і дуже любили Київ. Ні Бучма, ні Довженко не були киянами з народження, вони походили з інших областей, але добре знали кожен, бодай найглухіший київський завулок, а на Хрещатику — кожен будинок та його історію. Були серед них улюблені та не нависні будинки — і то не дивно, коли мати на увазі, що Хрещатик, яким він був перед війною, будувався протягом довгого часу, до того ж без будь-якого архітектурного плану, отже, й являв собою досить еkleктичний конгломерат.

Та все-таки Хрещатик був гарний і тоді. Хоч і не вражав він цілком закінченими архітектурними ансамблями; як, наприклад, Невський у Ленінграді, але їх з успіхом заміняла романтична таємничість глибокої старовинності та історична й культурна роль, що її відіграла ця вулиця протягом віків у минулому. Вона привертала до себе і вабила, наче людина, котра хоч і не має вишуканої зовнішності, зате сповнена духовної краси та значимості.

Як не дивно, а Хрещатик став міською вулицею зовсім недавно. Із усних переказів відомо, наприклад, що сюди нерідко ходив полювати диких качок Тарас Шевченко: отже, якихось сто років тому тут ще було пустельне урочище. Шевченко жив неподалік — в одному з найближчих завулків, у будиночку, який, хоч і не в первісному вигляді, а існує й тепер. У наш час в ньому міститься меморіальний музей великого українського поета. Звідси хвилина або дві ходу до Хрещатика, який у той час геть поріс густими хащами буйного верболозу і називався Хрещатим яром. На самісінькому дні його колись дзюрчав прозорий ручай, а в Шевченків час було так зване Козине болото з неглибоким озером посередині.

Та навіть будши споконвічною пусткою, оцей глибокий яр у давніші роки відігравав величезну роль у житті старовинного Києва. Його схилами вилися не лише биті шляхи на печеніги та Василів Град, а й кілька вужчих путівців та стежок, що поєднували між собою розрізнені частини стародавнього Києва. Адже в той далекий час місто складалося з трьох частин, не пов'язаних площами спільної забудови: Печерське — з лаврськими дзвіницями та святими печерами попід ними; Нагірна частина зі славнозвісною святою Софією, побудованою на місці перемог князя Ярослава над половцями, та Подолу — торговельної частини міста. Поміж оцими трьома Києвами лежав Хрещатий яр — щоб потрапити з одного до другого, хоч-не-хоч, а доводилося перейти через нього. А що троїсте місто жило

одним життям і являло собою єдиний історичний та побутовий комплекс, то й оце болотяне урочище неминуче злилося з ними і стало його природною частиною.

Київ забудовували своєрідно. Переважна більшість міст в усьому світі починали своє існування з головної магістралі, що поступово обростала вулицями та завулками. Тут сталося навпаки: Київ існував уже багато століть, а місце, де мала пролягти його головна артерія, зоставалося перевозданною глушиною, де плодилися дикі звірі та пологілі птахи. Геть до самого кінця XVIII століття тут не було жодного будинку, і лише в останні його роки з'явився водяний млин на ручаї, що впадав у районі нинішнього річкового порту в нешироке гирло Почайни. Трохи згодом монастирські люди поставили кілька халупок з лампача, а ще через деякий час тут з'явилися гуральня та заїзд із шинком побіля нього. І лише в середині XIX віку одноповерхові будиночки почали шикуватися у нерівний ряд і поступово перетворюватись на міську вулицю, яка ще довго поступалася і красою, і побутовими вигодами перед нагірними вулицями Києва.

Проте хоч і з великим запізненням, а практичний глузд перемиг і тут. Місце, яке фактично завжди було географічним центром міста, рано чи пізно, а мало відігравати свою роль. «Люди діла» — дрібні промисловці та комерсанти, котрі почали буйно множитися і тут, — зрозуміли раніше за інших, що нема кращої території для побудови магазинів та крамниць, де було б найзручніше купувати, продавати й розважатися мешканцям із усіх трьох частин міста. І там, де тепер міститься Генеральна прокуратура республіки, з'явився перший київський театр, побудований за проектом архітектора А. Меленського, а на місці нинішнього будинку номер 31 відкрилася так звана «Аптека для душі», або «Кабінет для читання», тобто перша публічна бібліотека. На розі Прорізної розгорнув свою діяльність «заклад Балабухи та Рябошапки» — кондитерська, в якій згодом

почали виробляти знамените київське сухе варення, — що його охоче купували не лише кияни, а виписували навіть і в інші міста.

Ініціативні халяїни прибуткових культурних закладів та крамниць не помилилися — Хрещатик швидко ставав діловим центром великого міста. Довелося зважити на це і політикам: архітектору Шілле було замовлено проєкт приміщення київської Думи, яку теж вирішили збудувати саме тут. Слідом за адміністративною спорудою неподалік вирости готелі, банки, установи, великі житлові будинки з новими крамницями, кав'ярнями та ресторанами в нижніх поверхах. Вулицю застелила камінна бруківка, по під стінами будинків з'явилися хідники... Голосно прогуркотів трамвай — один із найперших в Російській імперії. Швидко, наче намагаючись надолужити втрачений час, Хрещатик ставав і нарешті таки став головною артерією, у якій пульсувало і найяскравіше демонструвало себе кипуче життя великого сучасного міста.

З того часу уявлення про Київ завжди пов'язане з Хрещатиком, як уявлення про Петроград — з Невським проспектом або про Москву — з Тверською та Садовим кільцем. Навіть у людини, котра зроду не була в цьому місті і знала хіба що тільки те, що воно одне з найстаровинніших на землі, згадка про Київ неодмінно асоціювалася з Хрещатиком. Адже серед грамотних людей важко було знайти такого, хто із школярських підручників не знав би, що саме тут князь Володимир хрестив своїх дванадцятьох синів і що саме звідси пішла вся новітня історія колишньої Росії.

Під час передвоєнних прогулянок історія Києва була майже завжди головною темою наших розмов. Найбільше говорив Довженко — він взагалі любив говорити. Розповіді його були мальовничі, характеристики образні — здавалося, що в січах князя Володимира чи Ярослава Мудрого він особисто брав участь. Бучма зрідка кидав іронічну

репліку, наче намагаючись зсадити його з підмарних височин на грішну землю. Але гумор Амвросія Максиміліановича з пантелику його не збивав — Довженко у той час захоплювався ідеєю кінокартини на древньоруську тему і в уяві малював собі епізоди, в яких усе було мов живе.

Його важко було перетягнути на свій бік, коли він мав про щось протилежну думку. Довженко був завжди і до кінця вірний своїм смакам, і коли вже щось не подобалось, то його не можна було ні умовити поступитись, ні переконати погодитись. Тут, на Хрещатику, наче заклятий ворог, стояв ненависний йому будинок центрального універмагу — і справді-таки досить потворний пам'ятник архітектури сорокових років. Коли ми наближалися до рогу вулиці Леніна, Бучма завжди лукаво підморгував мені й непомітно штовхав у бік, потай вказуючи на Довженка, котрий в цей час удавав, що збирається перейти на другий бік вулиці, й одвертався від ненависного універмагу, наче від нього тхнуло чимось неприємним. Я пам'ятаю, як згодом, уже на фронті, Довженко повторював знамениту фразу Бернарда Шоу про те, що цю війну можна буде виправдати лише в одному випадку — якщо вона зруйнує Британську імперію — і при цьому додавав: і київський універмаг. Звісно, то був жарт. Як вияснилося згодом, проклята війна не мала навіть такого виправдання: вона зруйнувала весь Хрещатик від площі Калініна аж до вулиці Леніна і залишила недоторканою лише одну велику споруду — саме оцей нещасний універмаг. В листопаді 1943 року, на другий день після звільнення Києва нашими військами, ми удвох з Довженком перебиралися через страхітливі руїни Хрещатика і пригнічено мовчали. Дійшовши до універмагу, Довженко зупинився і з затамованою ніжністю сказав:

— Уцілів, старий!

Ніжність оту легко було зрозуміти: хоча уціліло й не найкраще, та було воно все-таки часткою отого милого і прекрасного, що зруйноване назавжди...

Хрещатик являв собою страхітливе видовище. Вулиця лежала захаращена горами потворних руїн. Пройти якось можна було тільки вузьенькою покрученою стежкою, що її напередодні протоптали гвардійці старшого лейтенанта М. М. Шолуденка, котрі вломилися на Хрещатик перші й пролили на отих руїнах свою кров.

Картина апокаліптичної трагедії, яку пережив Київ під час фашистської окупації, відома. Фотографії зруйнованого Хрещатика теж у свій час обійшли весь світ. І все-таки варто навести деякі цифри для повного уявлення. Понад шістьдесят шість із половиною гектарів — така була площа суцільних руїн та завалів лише на Хрещатику та в суміжних із ним вулицях і завулках. Будинки було висаджено так старанно і фундаментально, що з трьохсот двадцяти чотирьох можна було сподіватись відбудувати лише п'ятдесят шість...

Невмолимі крила часу крутять споконвічний млин — міняються покоління, і все менше лишається людей, котрі на власні очі бачили ту жахливу картину. Та й не здатні були навіть вони сприймати це лихо в справжній його повноті — адже не так далеко від колишнього Хрещатого яру був Бабин яр, який ще більшим каменем лежав на серці кожного киянина. Люди вийшли на Хрещатик. Перед тим, як розпочати планування, а слідом і відбудову, треба було розібрати й вивезти геть оті гори руїн. Годі було й думати, що зробити це можна руками якоїсь нехай і багатотисячної бригади. Таку титанічну роботу могло виконати лише все місто — чоловіки й жінки, старі й малі, всі гуртом, всі без винятку. Її міг довершити лише всенародний подвиг, — і щойно звільнене місто приступило до праці відразу, хоч на Заході ще ревли гармати і ріками лилася кров.

То були дні, позначені справжнім високим натхненням, яке спроможна подарувати людям лише віра в майбутнє. Ворога ще не було вигнано за межі спаленої Батьківщини, а Київ жив уже прийдешнім і віддавав свою душу йому.

По старих трамвайних коліях, звільнених із-під побитої цегли, поповзли допотопні паровози з платформами, так-сяк відремонтовані в залізничних депо. Лопат було об-малъ — навантажували руками. Робота не припинялася ані вдень, ані вночі.

Сьогодні, самотньо простуючи чудовою новою вулицею, я згадую невідмінних членів нашої «троїстої групи в спра-вах прогулянок». Нема ні Довженка, ні Бучми... Та я гли-боко переконаний: коли б вони були, навіть сірий та похмурий універмаг не змусив би одного з них сердито одвертатись, а другого лукаво підморгувати, вказуючи на непримиренного товариша,— чудовий проспект, що виріс на місці зруйнованого, радував би і тішив обох.

Варварські вибухи, з допомогою яких було висаджено старі будинки, оголили Хрещатий яр, і сучасні будівники вперше побачили його самотню велич та природну красу. Чудова панорама, що раптом постала перед очима, не лише вражала, а й змушувала замислитись над тим, чи не гріх затуляти її знову суцільним фронтом будинків — на-віть і дуже гарних. Буйна зелень, що вкривала схили, столітні дерева, котрих не видко було раніш за високими фасадами, настійно вимагали до себе уваги, наче пропону-вали й свої послуги у створенні нового Хрещатика. Від-мовитись від послуг самої природи — то був би тяжкий гріх. Та й чи закономірно повертатись до колишніх засад міського планування, які, власне, полягали в легалізованій безплановості, характерній для капіталістичного ладу? Адже колись будинки тислися один до одного, створюючи суцільний камінний фронт, не тому, що так було краще: крамарі гризлися за кожен клопоть хрещатицької землі, знаючи, що це вигідне місце для прибуткової торгівлі,— дільниці продавали й перепродували, намагаючись напхати на центральну вулицю якомога більше «комерційних оди-ниць». Тепер, уперше в історії, цю землю забудовувала держава, для якої найголовніше — всенародні інтереси і

загальний план. Естетична сторона, зручність для всіх, а не дріб'язковий зиск цікавили її найперше, і вона могла собі дозволити спілкування з природою, повне і доконечне використання її величі та краси.

Вперше в нашій країні тут виник намір застосувати сучасний метод несиметричної забудови. Великі розриви між окремими будинками та цілими архітектурними комплексами мали виповнитися небесною синявою та зеленню столітніх дерев. Київські гори та долини повинні були стати органічною часткою міського краєвиду: архітектори відмовились від наміру підкоряти їх задумам, що народжувались у свавільній голові, а погодилися поставити в залежність від них свої власні задуми. Разом з горами та схилами в загальну панораму мусили самі собою вплестися й будинки, що уціліли десь на дальніх горбах, і щедро розширити межі Хрещатика, надавши всьому комплексу особливу легкість.

Ідея ця викликала опір — особливо в перший час. Вона була нова, а ніщо нове легко не перемагає. Деякі архітектори, що чіплялися за випробуване й звичне і були прибічниками безпредметної зайвини та міщанських прикрас на фасадах будинків, домоглися свого. Саме їхня обмеженість і любов до дріб'язкових оздоб і спричинилася до того, що на перших об'єктах з'явилися огризки ампірних колон, які нічого не підпирають, та безглузді «архітектурні шишаки», на яких нічого не стоїть...

Проте час виявився і тут судією. Створивши нові будівельні матеріали й засоби будівництва, він диктував відповідні форми, сучасні смаки. Ретрогради змушені були відсторонитися і поступитись перед творцями раціональної архітектури. І сьогодні, простуючи широким проспектом, затіненим кількома рядами вітластих каштанів та лип, ви вже майже не помічаєте поодиноких будівель, схожих на кондитерські вироби, що начебто знітилися й зіщулилися поміж чудовими фасадами з бетону і скла.

Сьогодні Хрещатик — один із найпросторіших проспектів в країні: в деяких місцях він сягає стометрової ширини. Чотирнадцятиметрові хідники потопають у буйній зелені і більше схожі на великі сквери, ніж на міські тротуари. Діловитий поспіх людського натопу та інтенсивний автомобільний рух змусили будувати підземні переходи... Воістину, за кілька повоєнних років споконвічний шлях на Василів Град і в печеніги змінився значно більше, аніж за десять попередніх століть!

Коли я думаю про те, чим би тепер не вдовольнився Довженко на Хрещатику, мені завжди спадає на думку одне і те ж: автомобілі! Бувши знавцем і цінителем старовини, він, безперечно, знайшов би відповідні слова, аби гнівно затаврувати гонителів і сучасного чотириколісного кентавра.

І справді — що, крім архітектури та зеленого вбрання, прикрашає й характеризує сучасний міський пейзаж, коли не яскравість людського потоку й барви легкових автомобілів? Та, крім естетичної насолоди, людський потік та автомобільний рух дають ще й правдоподібне уявлення про темп міського життя взагалі, про ритм і наповнення його постійної пульсації. Щодо людей, то їм не заборониш заповнювати хідники, зате шофери змушені скорятися примхам автоінспекції та її бляшаним знакам. Саме на Хрещатику, широкому, як велика ріка, чомусь заборонено стояти автомобілям, і машини заганяють у глухі суміжні завулки, наче соромляться і домагаються, щоб їх ніхто не бачив!

Це — несправедливо. Це — кривда і щодо самих автомобілів, і щодо прекрасної вулиці, красу якої збіднюють ті, хто не розуміє настійних вимог сучасності та її смаків. Звісно, час винесе і їм свій справедливий вирок, тисячі нових машин, які неминуче з'являться на вулицях ближчим часом, змусять з собою рахуватися і посядуть на вулицях свої місця. Але прикро, що у людини, яка вперше

приїздить до Києва і виходить на Хрещатик, створюється помилкове враження і про темп життя киян, і про сучасність їхнього міста.

Людині властиво любити отой клопоть землі, на якому вона народилася й зростає. І нехай не кожен заслуговує на таку любов з погляду сторонньої людини,— благословенна людська вдячність, вона благородна, хоч іноді, може, й сліпа.

А проте п'ятсот кілометрів вулиць, одягнених у шати вікових тополь, каштанів і лип,— хіба про їхню красу можна сперечатись?

Чи знаєте ви ще одне таке місто на землі?

Я — не знаю.

ГРАДУСНИК ДЛЯ ТАЛАНТУ

Якось на людних зборах письменницької організації в Москві виступила Галина Ніколаєва. Вона звернула увагу присутніх на химерне явище: читаючи критичні статті про книги, написані нашими сучасниками, вона ніколи не помічала, щоб хтось із критиків ужив поняття талановитості, коли визначав суспільно-художню цінність твору письменника.

Після виступу оголосили перерву. В натовпі, що ринув із зали у фойє, йшов відомий критик і голосно реготав. Коли товариші запитали, що його так розвеселило, критик вигукнув:

— Чули, чого схотіла? Щоб я визначив — талановита вона чи ні! Та що у мене — градусник такий є чи якийсь спеціальний прилад?

Це—факт, хоч він і може здатися неймовірним. А втім, при всій своїй неймовірності, випадок цей здається мені дуже характерним.

Виступ Ніколаєвої зовсім не означав, що в атестатах, які критики видають її творам, бракує графі або лишається незаповненим пункт про її талановитість. Критик не класний керівник, а письменник не учень десятилітки: то ще питання, чи повинен критик взагалі вчити письменника і, отже, виставляти йому якісь оцінки. Проте знайомлячись із нашою критичною літературою, частенько

переконуюешся, наскільки правий був М. Горький, коли визначив найбільш розповсюджений у нас тип критика, як людину, «переконану чомусь, що історія призначила її вчити людей таких самих молодих, як вона, але більш талановитих...»

О ні, менторських повчань та шкільних відзначок критика для нас не шкодує. І слово «талановитість» іноді теж зустрічається в статтях та рецензіях, хоч нерідко й уживають його за помилковою адресою. Лихо в тому, що в це слово майже ніколи не вкладається весь комплекс понять, якими повинен керуватись критик, аналізуючи художній твір і визначаючи його справжню мистецьку та суспільну вартість.

Іноді читаєш: «У вірші є талановиті рядки...» Буцїмто в одній частині навіть невеличкого твору автор може бути талановитим, а в другій бездарним!.. Або: «Автор талановито знайшов одну з основних тем сучасності, хоч у відношенні форми твору...» І створюється враження, що письменник може бути здібним шукачем тематичних перлин і зовсім не знатися на ювелірній справі, без чого, як відомо, і найкрупніша перлина небагато варта.

Таке уявлення про талант здається мені помилковим. Він і справді є своєрідним поєднанням особливих властивостей митця, проте не знаю, чи можна його розібрати на окремі деталі й роздавати, кому яку заманеться? До того ж практика доводить, що, доставши за такого розподілу якесь коліщатко чи, скажімо, важіль, котрий, наприклад, відає умінням влучати в актуальне яблучко, письменник разом із тим не завжди здобуває й здатність зачіпати в серцях сучасників чутливу струну чи відповідати на запит, котрий справді сьогодні хвилює. А хіба не буває й такого: авторові не перепало за критичного розподілу благ сакраментального важеля, бо він у своїй практиці, скажімо, вдається до зовні застарілого матеріалу, і раптом виявляється, що саме цей автор сказав

своєму сучасникові щось надзвичайно хвилююче й значне. Приклади? Їх скільки завгодно. Взяти хоча б останню п'єсу Софронова «Чесність», в якій дійові особи розмовляють винятково на злобу дня, але глядачі чомусь холодні й зовсім байдужі, наче говориться про щось далеке, що не стосується їхнього життя і в наші дні вже нікого не може цікавити... І в цей же час повість Павла Ніліна «Жорстокість», присвячена давнім подіям громадянської війни, захоплює, й хвилює, і з допомогою зовні застарілого матеріалу говорить людям про головне...

Виходить, справа не так у сучасності матеріалу, як у самому підході до проблеми сучасності, в умінні відрізнити її зовнішність від того, що становить її суть. Не знаю — може, отой підхід і є одним із «градусників», за допомогою якого наш шановний критик міг би визначити, «талановита вона чи ні», якби вдався до нього при читанні художніх творів?

Мушу привселюдно визнати: я кажу «може» через те, що не знаю цього й сам. Цілковиту ясність могли б, напевно, внести фахівці, до яких я не вправі себе зараховувати. Я хочу тільки ще раз поставити це питання в надії, що хтось досвідченіший спробує вирішити його.

Прапором радянської літератури є соціалістичний реалізм, який «стверджує буття, як діяння, як творчість» (М. Горький). Відомо, що, за задумом Горького, те поле дуже широке і воно спроможне вмістити на своїх розлогих просторах чимало всіляких «ізмів» та стильових ознак. Проте всім їм ставиться одна вимога: правдивість.

Та як досягнути такого рівня правдивості, коли твір можна назвати справді реалістичним? Яке завдання повинен ставити перед собою митець: старанно і добросовісно малювати видиму картину навколишнього світу, щоб тільки дати читачеві матеріал, який він сам порівнюватиме з реальною дійсністю і визначатиме міру правдивості картини, чи вторгатися в сфери, невидимі для звичайного

ока, і показувати читачеві те, чого він не може побачити сам? Коротше кажучи, чим має бути художній твір — виразом уже сформованої свідомості суспільства чи школою, в якій воно цю свідомість дістає, в якій по-справжньому пізнає себе і починає розуміти?

Від відповіді на це запитання багато що залежить. Якщо завдання митця — тільки відбивати світ, то роль його в житті суспільства виглядає пасивною і не дуже значною. Коли ж він посідає місце бодай однієї клітини у велетенському мозку, який формує свідомість суспільства, то ясно, що без цієї клітини порушиться нормальне функціонування всього організму і, значить, роль його активна, відповідальна і значна.

Я часто замислююсь над тим, чому Ленін назвав саме творчість Л. Толстого дзеркалом російської революції. Що він хотів цим сказати — що в своїх геніальних творах Толстой лише відобразив, як вона почалася, розвивалася й зросла? Але ж його твори не є літописом революційних подій, — в жодному з них безпосередньо про революцію взагалі нічого не мовиться. До того ж більшість їх написані раніше, ніж над полями Росії з'явилися найвиразніші ознаки революційних бур, — тоді, коли народне середовище ще тільки починало бродити під впливом її ферментів. Що ж побачив у цьому дзеркалі Ленін, коли в ньому немає ні страйків, ні підпільної боротьби, ні бомб Желябова, ні закликів самого Леніна?! Адже він знає революцію саме такою і коли б шукав у толстовському дзеркалі оцих її найхарактерніших рис, то, зупинившись перед ним, повинен був би здивовано здвигнути плечима або й зняти з нього титул дзеркала взагалі!

А може, Ленін бачив функцію посрібленого скла не лише в прямому відображенні? Може, зазираючи в нього, він шукав не тільки фотографічних відбитків відомих йому подій, а й чогось такого, чого ще й сам не знав і на жодній фотографії не бачив? Може, порівняння геніальної

творчості з чарівним склом Ленін ужив лише умовно, бо побачив у ній не безсторонне і скрупульозне відображення відомих йому фактів, а й тиск таких потаємних пружин, які сама революція змогла пізнати тільки завдяки Толстому?

В цьому запитанні, на мій погляд, полягає відповідь і на інше питання — чим і яким повинен бути художній твір. Революція перетворювала світ, керуючись практичною потребою, вона робила свою історичну справу, виходячи з життєвих інтересів суспільства. Та лише акти інтелектуального (в данному випадку — мистецького) життя народу показали їй самій людську сторону і моральний сенс її власних дій. Без художньої творчості вона б не змогла усвідомити ці свої риси, а, отже, і не пізнала б себе повністю. Виходить, Толстой вторгся в таку царину життєвої діяльності народу, яку міг по-справжньому побачити тільки він: людяність історії; моральний бік революційних зрушень; психологічні мотиви вчинків окремих людей і великих людських мас; цілий світ внутрішніх переживань, які залежать від вдачі кожного зокрема; весь складний арсенал людських уподобань, звичаїв і навіть особистих звичок. Всіх цих внутрішніх пружин, які змушують людей діяти — в тому числі і в революції, — не міг і не зумів би врахувати ні політик, ні економіст, ні вождь, який вів на пряму та безпосередню битву.

Так, художник володіє чудесним дзеркалом, з допомогою якого відбиває такі сторони людського і громадського життя, яких не в силі помітити звичайне око, і все-таки відбиває він життя і тільки життя. Він може бути навіть фантастом, але й найхимерніша фантазія, створена буйною уявою, матиме цінність лише тоді, коли розкриватиме очі суспільству і допомагатиме йому пізнати себе якнайповніше. Отже, знати життя — головне, але звичайного знання, рядової інформації, навіть ґрунтового вивчення загальновідомих фактів замало. Бо загальнові-

доме — то не справа митця: його сфера — відкривати те, чого інші не бачать.

Нашу літературу важко обвинуватити в незнанні фактів. Вона старанно їх колекціонує та освітлює. В шуканні матеріалу для своїх творів письменники вдаються до найрізноманітніших засобів зв'язку з реальною дійсністю — від короткочасних творчих командировок до переселення в місця, про які хочуть розповісти. Та відомо, що подібне «прив'язування» себе до життя, як правило, виявляється штучним і дуже рідко дає добрі наслідки. Скільки разів уже на моїй пам'яті письменники вирушали в похід по образи й факти! І майже завжди виявлялося, що навіть таке паломництво не заповнювало порожнечі, й книги, іноді навіть багаті цікавими спостереженнями, не зачіпали людської душі, бо позбавлені були внутрішнього вогню, який спалахує в художньому творі лише внаслідок вторгнення в невідоме.

Я гадаю, спеціально «вивчати життя» взагалі не можна. Треба просто жити і таким чином пізнавати його. А це найкраще виходить тільки там, де життя застало тебе саме, хоч ти його й не наздоганяв з командировкою в руках — нехай навіть і творчою. Його не треба спеціально шукати, адже воно скрізь — в тому числі й там, де ти народився й зріс, де живеш і працюєш, хоч найефектніші події, можливо, відбуваються й далеко звідти. Воно повсюди пульсує, хоч і не скрізь проявляється в однаковій формі. Та характер і зміст його скрізь один, і справа тільки в тому, щоб по-своєму його відчутти.

Виходить, не так уже й важливо — про що писати; головне — писати тільки про те, що ти найкраще знаєш і в що найглибше проник твій духовний зір.

Та для створення справжньої мистецької картини мало буває навіть і цього. Потрібне ще щось, і це таємниче «щось» іноді виявляється головним, бо лише воно спроможне запліднити справжнім життям навіть штучно

створені образи й стосунки, наділивши їх такою правдивістю, що ми перестанемо цікавитись — звідки автор їх узяв: вигадав чи спостеріг? Він змусить повірити в їхню життєвість! Адже змусив нас Шекспір не помічати плутанини і непослідовностей, які педантично відзначив колись Л. Толстой і яких справді чимало в творах великого драматурга. І ми скоряємось, ми не бачимо ніяких дріб язкових протиріч там, де вони є, не співставляємо їх з практичним життям, не шукаємо ніяких невідповідностей. Ми — в полоні. Ми бачимо тільки те, що змушує нас бачити художній деспотизм справжнього майстра, бачимо тільки так, як наказує він.

Подібний письменницький деспотизм можна побачити також і у Бальзака. Як рядовий читач, я ніколи не міг розібратись, наприклад, у грошових операціях, в яких борсаються герої його «Банкірського дому Нусінгенів». Автор розповідає про них так неясно й неповно, що мимоволі починаєш розуміти: фінансові операції — це якраз і є той самий «матеріал», який він спеціально вивчав. Та якою життєвою силою, якою епічною широтою й переконливістю дихають, незважаючи ні на що, образи, створені його геніальною уявою! Як владно і навіть жорстоко змушує нас письменник думати тільки про них, не цікавлячись більше нічим і навіть не помічаючи помилок і невідповідностей у зовнішній стороні їхньої життєвої діяльності.

Варто уявити собі подібну плутанину і неясність у творі іншої «температури», де вас ніщо не захоплює і через це робить здатним холодно і скрупульозно колекціонувати всілякі невідповідності, щоб зрозуміти, що таке талант і що таке нездара. Тут ви помітите відразу всі фактичні помилки та білі нитки й відразу побачите — чи надовго їздив автор у творче відрядження, чи багато він накопичив спостережень, чи досить фактів зареєстрував у своєму покресленому блокноті. Адже він не володіє чудодійною

силою, котра нав'язує світ, побачений тільки його очима, не змушує вірити кожному слову, кожній вигадці, ніби вона вирвана з життя, а не створена його уявою. Він тільки описує реальну дійсність, намагаючись робити це якомога точніше, і не слід вимагати, щоб створена ним рабська копія відбивала щось нове й невідоме, що в силі побачити тільки він.

«Чудодійна сила»! Не треба лякатися слів і надавати їм надто буквально значення. Як же мені інакше визначити поняття талановитості, коли ми вдаємося до нього так рідко, що не спромоглися сконструювати градусник, аби вимірювати його? Так, чудодійна сила, з допомогою якої митець розкриває нам цілий світ там, де для інших людей існує лише окремий випадок; створює штучне життя, змушуючи нас думати про реальну дійсність та її складні перипетії; будує свою художню споруду так, що ми не помічаємо жодної підпірки, хоча в творі вони є, як і в кожній, навіть дуже досконалій споруді.

Всепроникливі очі і гіпнотична сила впливу — таким мені видиться справжній реалістичний талант. Якими засобами користується письменник, щоб домогтися свого, — це справа творчої індивідуальності. У кожного свої засоби, свій власний стиль. Адже в тому й особливий смисл соціалістичного реалізму, що, маючи ідейні межі, він не обмежує художніх засобів нічим.

ШАХТАР

Кажуть, все в природі як належно,
хоч творили світ і не боги:
кожна річ розміщена залежно
від її питомої ваги.

І, мовляв, з цієї точки зору
зрозуміти кожному дано,
чом легке вигониться нагору,
а важке спускається на дно.

Я не хочу мудрих ображати
чи хвалить обізнаність свою —
змайструвала світ природа-мати
дуже гармонійно — визнаю.

Та в душі гармонії немає,
щось її підбурює щомить:
те, що зверху, не задовольняє,
те, що знизу, — глибоко лежить...

Чи ж природи вирішення вірне?
За всіма законами сливе —
з-під полови золото не вирне,
з-під породи вугіль не спливе!

Чорт — і той собі зламає роги
в намаганні якось наяву
з голови поставити на ноги
цю несправедливість вікову...

Прокидайся вдосвіта, шахтарю,—
вже бринять світанки голубі.
Те, про що я мрію, а не марю,
видобути суджено тобі.

В надрах штреку, темного й глухого,
у тверді заглиблюйся пласти,
правдолюб, обов'язок якого
вищу справедливість берегти.

1961

ЩИГЛИК

Кажуть, залюблений у пташині звуки,
варвар щигла осліпити звелів:
дехто вважає, що болі та муки
дуже прикрашують пташиний спів.

А може, вчинив він отак жорстоко,
бо переконаний був, що світ,
в горло ввійшовши
на пісні крізь видюще око,
небажаний
лишає слід?

Не знаю — чи вірити подібній плітці?
Мабуть, кленуть птахолова дарма.
По-моєму, досить тримати в клітці,
а очей позбавляти потреби нема.

1967

ДОКІР

Що ж це ви, друже, із паки творів
вибрали кілька на власний смак?
Той, хто писав їх,
радів і хворів,
снів і сміявся — бувало й так.

Вірші, либонь, не копиця сіна:
трохи насмикав —
годуй лошат.
Творчість — палітра:
вона — єдина.

Барв
неподільний
конгломерат.

Знаю одне і певен достоту:
краяти серце — смертельний ризк.
Вирвіть з октави окрему ноту —
вийде не музика —
котячий писк.

1967

НА ЗАХІД ІДУТЬ БАТАЛЬЙОНИ

(Кореспонденція для газети «Правда»)

Удосвіта я прокинувся, треба було їхати на передову. Крізь прихоплені морозом шибки тьмяно просотувалась блякла синява холодної ночі. З-під дверей у хату вривалося застигле повітря і клубочилось, наче пара.

На ганку, простоволоса, стояла хазяйка — Марія Опанасівна Грищенко. Мороз пробирався під її блаженку кофтинку, але вона майже не відчувала холоду — напружено, ні на мить не відриваючи погляду, дивилася на шлях через повалену вербову лісу і нечутно ворушила губами, наче казала щось сама собі. Швидко змахуючи рукою, вона хрестилася.

Поведінка Марії Опанасівни мені здалася дивною, коли б вона була язичницею, можна б подумати, що молиться сонцю, котре ще не випнулося на обрій. Я побоювався, що вона застудиться, і вирішив довідатись, у чому річ.

Коли визирнув на вулицю, мені відразу ж учувся глухий тупіт. Дорога ще не спливла з глибин передсвітанкової імлі, та все-таки на ній можна було розрізнити обриси довгої, нескінченної колони полонених. Повільно похитуючись, все чіткіше та виразніше вимальовувались передні шерехи. Ішли сотні та сотні недавніх солдатів загарбницької армії — натовп, який всього лише дві години тому ще був військом.

Жінка перестала хреститись і проказала:

— Молюся я силі, що стала на їхньому шляху. Молюся за синочка мого загиблого Никодима, за дитину мою єдину.

І стільки було зворушливої людяності і сумовитості в її словах, стільки незатамованої ненависті до цього сіро-зеленого натовпу недавніх гнобителів, що, здавалося, важко знайти слова, які ще сильніше і виразніше виказали б її почуття.

— От і настало свято на нашій вулиці,— сказала вона, помовчавши, тихо, мало не діловито. Взялася за клямку і пішла до хати.

Я увійшов слідом. Знадвору ще довго притишено шурхали сотні чобіт, що повільно, не в ногу ступали по сніжній дорозі. Йшли без кінця й краю — все далі та далі від гуркоту фронту, від багрових заграв і смерті — йшли на схід.

Тут по них ударили вмілою рукою. На пиках вояків, що їм пощастило уціліти, ще й досі блимає полохлива посмішка розгубленості та здивування. Кажуть: передбачали, що червоні можуть ударити на цій ділянці, але що о т а к ударять — передбачити не могли.

Цей удар готували уперто і довго. Зате, коли він грянув, ворог отямитись уже не міг. Шквальний вогонь артилерії в перші ж хвилини понищив ворожі пункти спостереження та зв'язку, і фашистська машина відразу так задеренчала, так сильно порушився її звичний і налагоджений рух, що в перші хвилини спробували озватися лише дві німецькі батареї. Але й їхні розгублені голоси змовкли і вже більше озватися не могли. Так уже ніхто й не обстрілював наших підрозділів, аж поки вони не наблизились до німецьких укріплень.

Жорстокі бої почалися лише тоді, коли наші вломилися у ворожі бліндажі. Тут, на лівому березі ріки Н., німці створили міцні лінії оборони — вони будували їх кілька місяців підряд. Горби та висоти, що перетинали правобережні підступи до них, давали їм значні переваги. Але удар артилерії виявився настільки раптовим і сильним, що і ці переваги не могли їх порятувати. Продершись крізь лінії колючого дроту, наші бійці вломилися у ворожі окопи й почали нищити ворога в ходах сполучення та бліндажах.

Одним із перших опинився у ворожій траншеї старший сержант Григорій Олексієв. Зараз про нього уже говорить весь фронт — радіо повідомило про його подвиг відразу.

Старший сержант вскочив у ворожий хід сполучення зовсім непомітно для німців. В першу хвилину він був унизу один і, коли помітив це, занепокоївся. Але виходу не було— він бачив у дальньому кінці траншеї ворожих солдатів і змушений був стріляти. Поваливши перших двох, він отямився і вже не думав про те, що товариші не підоспіли,— тепер, натхнутий своїм першим успіхом, він осмілів. Швидко пробрався через завали уздовж траншеї, і черги його не давали німцям випнутись з-за повороту. Коли він нарешті наблизився до них, виявилось, що патрони в обоймі скінчились, а перезарядити нову обойму — на те вже часу не було. Олексієв вихопив свою саперну лопатку і, озброєний нею, вскочив у бліндаж. Там було кілька солдатів, але, мабуть побоюючись влучити в своїх, вони не стріляли. Він встиг зарубати одного, а другий схопив його і притис до стіни. Саме в ту мить у дверях з'явилося кілька наших бійців, і це вирішило справу.

Рішучість Григорія Олексієва, його сміливість і намагання боротися з ворогом до кінця говорять самі за себе.

Проте подвиг його на цьому не скінчився. Повернувшись у хід сполучення, де жодного німця вже не лишилося, Олексієв довідався про те, що командир його взводу лейтенант Батурін поранений. Олексієв негайно ж узяв командування на себе і повів свій взвод проти іншого ворожого бліндажа, який ще одстрілювався в глибині німецької оборони. В тяжкому, жорстокому бою старший сержант за півгодини з рядового бійця перетворився на командира підрозділу. Рота, до складу якої входив його взвод, протягом дня боїв знищила сто п'ятнадцять фашистів і прорвала ворожу оборону.

По засніжених полях, глибокими байраками, що прорізали навколишні степи, просуваються з боями вперед наші стрілецькі частини. Довгими колонами повзуть по полях

навантажені снарядами машини, тягнучи за собою важкі гармати.

Ревугь, розкопуючи цілинний сніг, танки. Широкими слідами, що їх залишають за собою величезні КВ, з брязкотом і гуркотом мчать тридцятьчетвірки. Піхота не встигає за ними — їй доводиться розчищати ворожі вузли, в яких лишаються після танкового прориву ворожі гарнізони. Але такі гарнізони зостаються лише в закутках, звідки їм не пощастило втекти, і вони огризаяться до останнього, знаючи, що справа програна і виходу у них немає.

Ось повідомлення одного з командирів танкового полку: «Захопив населений пункт Василівку з великим складом продовольства. Почастував бійців голландським шоколадом та рейнським вином. Виступаю вперед. Ворога попереду немає». А ось інше повідомлення того самого командира, одержане через півтори години: «Зайняв Моргуни та Володимирку. Ворога попереду немає».

Учора генерал-лейтенант Ф. М. Харитонов розповів нам такий характерний епізод.

Наші підрозділи, не маючи змоги наздогнати ворога, вишикувалися у похідну колону і з піснею рушили вперед. Збоку, метрів за двісті від них, іншою дорогою йшла ще одна колона в тому ж напрямку. Це був фашистський батальйон, що відходив на інший рубіж і навіть не уявляв собі, що радянські танки вже далеко у них в тилу. Колони йшли майже поруч і обидві — на захід. Через це вони не звертали уваги одна на одну і обидві певні були, що поруч ідуть свої.

І раптом наша бойова охорона виявила, що поруч — ворог. Коли боець Власов доповів про це командирі батальйону капітану Зільберу, той вирішив, що краще не нападати на німців, поки батальйон не дійде до перехрестя і не переріже дороги ворогам, — тоді можна буде захопити німецький батальйон зненацька і взяти його в полон без жодного пострілу. Але майже водночас і німці виявили, що

поруч — радянські солдати. Вони з ходу розгорнулися і кинулись в атаку.

Командир нашого батальйону правильно вчинив, він не кинув своїх бійців у контратаку, бо знав, що німці вже однаково приречені. Вони перебували в нашому глибокому тилу, а по дорозі, якою безтурботно простували, їх наздоганяють два інші батальйони його полку, що мають з'явитись з хвилини на хвилину.

Бійці капітана Зільбера залягли і зустріли німців сильним кулеметним вогнем, а через чверть години в тил німецькому батальйону ударили ті, кого чекав капітан Зільбер. Німці мали багато втрат, а ті, що лишилися живі, опинилися в полоні.

Незабаром десяток бійців супроводжував нову колону полонених. Німці знову йшли похідною колоною, але вже не на захід, а на схід. Для них це була вже остання воєнна дорога...

На повороті второваної сніжної дороги, що веде в щойно відбите у ворога село, лежить мертва корова. До неї припала жінка у тонкій квітчастій хустині, плечі тремтять від плачу. Надворі дуже холодно, швидко вкривається кригою вода у відрі, жінка поставила його край шляху, щоб бійці могли напиться.

Жінка вбита горем. Німець, який стояв у неї в хаті, зарізав її корову, коли почув, що поблизу наші, і збирався витягнути на машину, щоб прихопити з собою.

Та це йому не вдалось. Поки він порався біля зарізаної корови, спільники його втекли. Зоставшись із своєю здобиччю занадто довго в селі, він марно намагався завести захололу машину. І коли порався біля неї, оця сама жінка ударила його по голові важкою полінякою. Так він і скоцюрбився біля машини і лежить тепер синій та задубілий з заводною корбою в руці. Червона жіноча хустка у жовту квіточку, яку оцей дикун здер колись із мертвої чи живої, щоб захиститися від степових морозів чужини, збилася майже на потилицю...

Прізвище жінки, котра порішила його, Пріська Кандиба. Родом вона з Полтавщини. Сюди втекла була з дому, коли німець прийшов, і привела свою єдину корівку за сотні кілометрів на налігачі. Сьогодні вона втратила її, але ворог заплатив сповна за це їй особисто.

Двох українок зустрів я протягом одного дня — Марію Грищенко та Пріську Кандибу. Немає такої сили, що змусила б їх скоритися ворогові. Загинув у боях під Ленінградом єдиний Маріїн синок Никодим, Прісьчин загинув теж, але сьогодні ворога убила мати.

...На захід проходять батальйони лижників у білих маскувальних халатах. Риплять на сніжній дорозі колеса важких гармат, гурчать мотори вантажних машин, наче нескінченний ланцюг, одна за одною.

Це йдуть визволителі.

*1943 р. Грудень
4-й Український фронт*

ТРИ ЕТЮДИ

1. ПОДАРУНОК ВІД ЛЕНІНА

Це сталося побіля Дніпра. В нашому благодатному краю, особливо ж на Правобережжі, нерідко трапляються такі ліси — вогкі хащі, темно-зелені й таємничі, сповнені непорушної тиші, наче морське дно.

Один із таких лісів був оточений німцями. Він здригався від вибухів усіма своїми стовбурами, тріпотів розложистими кронами і після кожного розриву громохко ревів, наче поранений звір.

В лісі переховувалися рештки уславленої роти лейтенанта Карпенка, що просоталася була крізь фронт у ворожий тил і завдала чимало неприємностей окупантам. Сьомий день бійці таїлися в облозі, у них не лишилося ні харчів, ні боеприпасів. Геть усі поранені, вони лежали у вогких рівчаках і не сподівалися ні на яке чудо. Німці стояли стіною навкруг лісу, по дорогах безупинно йшли їхні панцирні колони. Їм начебто й легко було покінчити з рештками тієї роти, але в лісову гущавину побоювались заходити. Розташували танки з трьох боків, з четвертого було непрохідне болото,— споконвічна моква, де й утопитись можна та й комарі на смерть зайдять.

Карпенко, мов очманілий, нишпорив по лісі — шукав, як би вибратись із болотяної пастки. Обидві руки у нього були прострілені, але все шукав — чи немає десь бодай вузької щілини, крізь яку пощастило б пролізти. Шкода йому було

і себе, і хлопців, що так хоробро воювали поруч із ним, а отже сходять тепер кров'ю і мають загинути...

Якось удосвіта, коли німці припинили стрілянину, певні, що поранені бійці погинули — коли не від їхніх осколків, то від власних ран—здалеку долинув розмірений одноманітний шурхіт. Ледве чутний спочатку, він наближався й посилювався, і незабаром стало ясно, що з боку плавнів хтось іде.

Патронів не було. Знекровлені й охлялі, бійці побрали свої автомати й позаягали, наче збиралися зустріти ворога вогнем. Та раптом із-за кущів з'явилася старенька бабуся й спокійно собі попрямувала до них. Ішла, припадаючи на праву ногу,— кощаву постать пригинав до землі великий кошик.

Біля ближнього рівчака бабуся зупинилася, трохи перепочила й спустилася вниз. Стала біля товстеної осики, будімото знала достеменно, де саме бійці залягли, обережно поставила ношу на зелений моріжок і, діловито розгортаючи рушника, запитала:

— Живі, синочки?

Бійці аж роти пероззявляли від здивування, коли, ніби й не побачивши їх, вона отак звернулася, і, почувши перші слова, повилазили зі своїх сховищ.

— Живі...— нерішуче відповів Карпенко.

— От і гаразд, що так!— погодилася старенька і випросталася.— А я вам хлібця принесла й молочка. Це — від Леніна.

— Від кого?— перепитав Карпенко. Йому здалося, що він не почув.

— А ти що, глухий? Кажу — від Леніна.

Хтось із бійців пирснув, бабуся суворо глянула на нього прозорими водянистими очима — і сміх урвався.

— Німець у селі, а Ленін живий...— повела вона далі, наливаючи молока у кухоль.— Випий, воно щойно з-під корови,— простягла вона кухоль отому, котрий був засміявся, і додала:— У нас гарне молочко,

— А де ж Ленін молоко бере?— всміхнувся Циган, най-молодший боець у роті.— У нього що — корови свої?

— Ясно ж, не крадені,— суворо подивилася на нього бабуся.— Свої, а то ж як!

Циган осікся, наче проковтнув язика, збитий з пантелику. Бійці мовчки пили молоко, по черзі припадаючи до бляшаного кухля. Стояла дзвінка липнева тиша, і тільки зрідка на принишклих деревах озивався неспокійний птах.

Раптом Циган вигукнув:

— Та «Ленін»— то ж, мабуть, колгосп!— Від несподіваного здогаду він необережно змахнув рукою і вихлюпнув чимало молока, бо саме пив.

Бабуся здивовано подивилася на нього.

— Колгосп, а то хто ж?

Вона вилила з останнього глечика у кухню і подала Карпенкові, але раптом побачила, що у нього поранені обидві руки, і скрикнула:

— Лишенько моє!

Обережно піднесла кухню до його рота, мовчала, поки він пив. Потім нашвидкуруч так-сяк прикрила рушником кошук із порожніми глечиками і сердито наказала:

— Ну пішли. Там у плавнях старий. Переодягнетесь — і гайда до своїх: мій виведе.

І бійці слухняно пішли слідом за нею.

2. ЛЕНІН З НАМИ

Зараз німець пішов не той, що був, — від холоду соплі з носа течуть, вошивий, обшарпаний. Куди поділася його недавня пиха, — про те відомо тільки нам, бо лупцюємо його вже не перший день, а тепер погнали на захід, як солонного зайця

А був він гонористий, чисто виголений, і мундир на ньому стирчав, наче зроблений з бляхи. І знахабнів був так,

що йшов на нас у повен зріст із автоматом на пузі і нахабством своїм — скажу чесно — на декого впливав...

Що правда, була тоді на його боці ще й неабияка сила. Тепер вона обіч битих шляхів лежить, понівечена, пожмакана, іржава. Хазяйки тепер у німецьких шоломах помії поросятм виносять, а дітлахи навіть замість футболу гилать, бо м'ячів — ясне діло — чортма.

Пам'ятаю, якось ще, за отих проклятих часів, коли нам тяжко було, наказали нашому батальйонові село у ворога відібрати. Певне, багато воно важило для нашого командування, бо в селі цілий полк стояв, а нам його вибити звідти наказано батальйоном.

Що й казати, складне завдання! От коли б кілька днів тому, ми б це діло швидко владнали. Тоді поруч із нами стояла танкова рота і хлопці були в ній — орли. Взяти хоча б лейтенанта Руденка — яких він тільки не коїв чудес! «Ленін» — так називалася його машина. Так і впоперек усієї броні написано було. Де з'явиться, там німці або руки вгору піднімають, або п'яти намилують. Мабуть, упливала на них, наче окріп на муху, назва танка — Ленінове ім'я!

Але ж рота Руденкова від нас відійшла, і його машину ми лише згадували... Та й інших танків поблизу не було; один якийсь під лісом стояв, підбитий, — хлопці його ремонтували. Механік наш сержант Редька верховодив ними — він дещо і в танках розумів. Та гармата на тій нещасній машині була мало не до самісінької башти розірвана, так що ради йому однаково хлопці дати не могли — хіба що своїм ходом з-під німецького вогню виповзе та подибає в армійський тил.

Другий день точився бій. Потомилися так, що й їсти не хотіли.

Очі злипалися — стріляєш, а не бачиш куди. Але нарікати не доводиться — наказ є наказ, мусили стріляти. І таки чимало німця поклали під отим селом.

На третій день ворог страшенно розлютився. Ще б пак!

На їхньому боці сила, а перевага на нашій стороні! Підтягнув свіжий батальйон і почав на нас насадати.

Відходимо до лісу, а на душі гірко, наче наїлися лободи: стільки ж крові пролито та чесних людей покладено, а виявляється,— дарма. Злі, як чорги, а й самі не розуміємо — на кого...

Коли раптом бачимо — танк під горою стоїть. Комбат наш у бінокля глянув та як крикне:

— Хлопці, «Ленін» з нами!

Лежимо — позавмирали. «Та невже? — думаємо. — Звідки ж він узявсь?» По черзі припадаємо до комбатого бінокля, роздивляємось... Так і є! «Ленін» на броні написано, навіть здалеку прочитати можна.

Підвівся комбат на бруствер, автоматом змахнув і тільки вигукнув: «За мною, вперед!» — і вже всі ми посхоплювались і гайнули в атаку. Танк теж рушив, набрав ходу, випередив нас і пішов у бік села. А німець як побачить, що «Ленін» на нього йде, та як двине з окопів урозтіч! Автомати й гвинтівки кидає і дай боже ноги — у ліс.

Зайняли ми село, вийшли на майдан, дивимось — біля церковної огорожі стоїть «Ленін». Гармата аж до самісінької броні розпанахана, і якийсь він миршавий, іржавий весь... І ніякого біля нього Руденка немає, а стоїть наш механік Редька, всміхається й руки потирає.

— Ну що, хлопці, допоміг?

— Отже,— кажу,— сучий син, здорово як придумав! — обійняв його, і почали борюкатись, як, бувало, з сусідським Сашком борюкалися у нас під клунею, коли малими були. А тільки повалити мені Редьку не пощастило, бо в боротьбі не сила бере верх, а солдатська кмітливість. А Редька не дурень був — це факт!

Три бійці сиділи на призьбі й сперечалися. Кілька днів тому їхня бригада почала йменуватися гвардійською, і вони намагалися уявити, як виглядатиме прапор, котрий їм сьогодні мають вручити.

— Буде він червоний і геть увесь помережаний золотом, бо люди ми червоні й б'ємося за золотий вік. І буде на ньому гарні слова написано — такі, що за душу братимуть. І ще дужче коротитиме нам негайно ж кинутись у бій за землю нашу рідну, яку німець вошивий топче, і горло йому перегризти, проклятому.

Так говорив Семен Божко, начебто й на зріст невисокий і зовні непоказний, а кавалерист бравий і найкращий рубака в ескадроні. Він дивився просто поперед себе синіми очима, і небо перед ним сяло — теж синє й яскраве, як його мрія про прийдешній день.

— А от я хотів би, — мовив сержант Коваль, рябуватий, дебелий, широкий у плечах, — щоб на нашому прапорі був кулак намальований і щоб німецькі щелепи вивертало, як тільки побачать той кулак. І щоб слова на прапорі були про наш бойовий клинок написані, і щоб у каїна потилиця свербіла, коли побачить, і щоб почухатись анахтемі не було чим.

— Та він по-нашому і не вчитає! — заперечив боєць Герасименко. Личко його було геть укрите бронзовим ластовинням, і носик випинався дрібненькою картоплинкою, наче у немовляти, котре мамка ще носить на руках. — Та йому по-нашому хоч пиши, хоч не пиши — не зрозуміє! — Аж на ноги скочив від збудження, і личко розпашілося, наче від справедливого обурення. — А от коли б на нашому прапорі очі були намальовані, — повів він далі, — і щоб дивились вони завжди безстрашно... І щоб моторошно ставало катюзі, коли в них зазирне... І щоб ні сну потім не мав, ні спокою, та весь час тільки кров безневинно пролиту бачив... та дітлахів, котрих на багнета здіймав... та дівчат, що він їх

закатував своїми поганими руками... І щоб не міг ані врятуватися, ані втекти від отих очей, а вони наздоганяли душогуба скрізь і не давали жити на світі!

Заграла сурма, і над майданом пролунала команда. То був голос полковника — їхнього бойового комбрига і першого гвардійця. І як тільки бригада пошикувалася, оркестр заграв «Інтернаціонал» і приїжджий генерал з рук у руки передав прапор комбригові. І полився оксамит червоною хвилею до самісінької землі.

Генерал виголосив палку промову, а бійці стояли струнко, рівняючись на своє нове знамено. Бачили вони на пурпуровому полотнищі знайоме обличчя Леніна і читали прості слова: «Союз Радянських Соціалістичних Республік».

У шерензі стояли і ті три бійці: непоказний, але бравий Семен Божко, кремезний Коваль та кирпатенький Герасименко. І не було поміж ними ніякої незгоди, бо прапор мали саме такий, якого кожен з них поокремо хотів мати. Був він червоний, і в тугих китицях виблискували золоті нитки, наче промені прийдешнього; пашила в ньому вогнем сила й погроза, що таїлася в мудрості живої Ленінової думи; його ясні примружені очі дивилися вперед безстрашно, кидаючи у трепет підлого ворога і даруючи воїнам чесним людов до волі на землі та непідкупної людяності в світі.

1942 р.
Воронезький фронт

ЗМІСТ

Космонавт	3
ЗАМІСТЬ ПЕРЕДОВОЇ СТАТТІ	
Наша зброя — правда	5
У нас біля Дніпра	13
Трипілля	21
Київ у травні	29
Серце Шопена	35
Подорож до Греції	41
ВІД НАШОГО КОРЕСПОНДЕНТА	
Це стосується всіх	55
Порозмовляймо про дітей	62
На захист водія	70
Строкаті нотатки	78
Звичайна історія	95
ВІД НАШОГО СПЕЦІАЛЬНОГО КОРЕСПОНДЕНТА	
Дума про пісню	102
Товариш Кулик	111
Про Мате Залку	123
Про Костянтина Треньова	134

Анатолій Петрицький	144
Про картини Зіновія Толкачова	152
Післяслово, написане через чверть століття	157
З приводу картин В. Овчинникова	163
Прогулянка по Хрещатику	171
Градусник для таланту	181

ПОЕТИЧНА РУБРИКА

Люстро	189
Гамлет	191
Форма	193
Самота	194
Закон тяжіння	196
Друзям	197
Сповідь	199
Досвід	201
Посмішка	203
От коли б так...	204
Оті серця, які до зір злітали...	205
Шахтар	206
Літак	208
Елегія	210
Вічна молодість	211
Що хочеться — не можеється	213
Пам'яті Шекспіра	214
Вальс	216
Щиглик	219
Трава	220
Казочка про мій блокнот	221
Докір	224

ВІД НАШОГО ВОЄННОГО КОРЕСПОНДЕНТА

Гривний Дніпро	225
На Захід ідуть батальйони	232
Спокута мужністю	238
Дим рідного дому	246
Післяслово, написане через чверть століття	250
Леся	256
Двое в імлі	269
Три етюди	278
Київські каштани	285

Савва Евсеевич Голованівський

ВРЕМЕННИК

(Быт. Мораль. Искусство)

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор **Є. П. Гудало**

Художник **М. М. Усов**

Художній редактор **М. П. Вуек**

Технічний редактор **О. К. Бищенко**

Коректори **С. С. Афоніна,**

С. І. Слабошевська

Здано на виробництво 16/ХІ 1967 р. Підписано до друку 16/ІІ 1968 р. Формат 70×108¹/₃₂. 9¹/₄ фіз.-друк. арк., 12,95 ум.-друк. арк., 13,9 обл.-вид. арк. БФ 60105. Тираж 30 000. Зам. 13467. Ціна в оправі 51 коп.

Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська друкоffsetна фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Державинського, 24.

СВАБА І ПАРАДІС

51 коп.

